Bordi Zsigmond Lóránd

A LEMHÉNYI SZENT MIHÁLY-HEGYI ERŐDÍTETT TEMPLOM TÖRTÉNETE A 2011. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

A Kovászna megye északkeleti csücskében fekvő Lemhény (*1. tábla, 1*) legjelentősebb nevezetessége a településtől nyugatra található, a barokk stílusú, lőréses védőfalakkal övezett, műemlékké nyilvánított Szent Mihály-templom[1]. A messziről szembeötlő (*1. tábla, 2*), temető által övezett épületegyüttes a Nemere-hegység egyik déli nyúlványán, a 635 méterrel a tengerszint fölé emelkedő Szent Mihály-hegyen található. Elhelyezkedése egyedülálló, ugyanis egyetlenként a felső-háromszéki templomok között, nem egy település belsejében, hanem a lakott helyektől távol (Lemhény nyugati végétől 1 km, Kézdialmás keleti végétől 0,75 km) építették fel (*2. tábla, 1–2*). A templomegyüttes már a 19. század folyamán felhívta magára a kutatók figyelmét, akik több leírást és tanulmányt tettek közzé róla. Mivel ezeket nem előzte meg jelentősebb kutatás, következtetéseik szinte minden esetben csak a hagyományokra, valamint a műemlék megfigyelésére alapozódtak.

Az első átfogó régészeti kutatásokra 2011 őszén került sor, és ennek eredményei számos ponton átírták vagy finomították a templomegyüttes építéstörténetét. Velük párhuzamosan levéltári kutatások is zajlottak,[2] melyek nem egyszer értékes adalékokkal szolgáltak egyes, régészetileg beazonosított, de leletanyag hiányában keltezhetetlen építési periódusok időben való elhelyezésére.

A Szent Mihály-templom leírása

A műemlékegyüttes két különálló, a barokk stílusjegyeit viselő részből: a templomból és az azt övező várfalból tevődik össze (*3. tábla, 1*), amelyet a két szomszédos falu lakói által ma is használt temető vesz körül (*3. tábla, 2*).

A templom egy 27,40 méter hosszú, 266 m alapterületű épület, amely a 16,15 × 8,25 méteres, ma nyolc támpillér által megtámasztott[3] hajóból és a szabálytalan alaprajzú, sokszögzáródású 9,25 × 8,40 – 7,90 méteres, sarkain egy-egy támpillérrel megtámasztott, nála 0,12 méterrel magasabban fekvő szentélyből tevődik össze. Ennek tengelyében egy beásott boltíves kriptát alakítottak ki, amelynek lejárata a szentélylépcső előtt, a templomhajóban található. A szentély támpillérein, valamint déli és a sokszögzáródás falán faragott kövekből kialakított párkányzat figyelhető meg, míg a hajó támpillérei díszítetlenek. A két épületrészt egy félköríves, déli oldalán támpillérrel erősített diadalív választja el egymástól (*4. tábla, 1*), amelyet záródásánál a templomra vonatkozó dátumokat felsoroló feliratos stukkóból kialakított pajzs (*4. tábla, 2*) díszít.[4] A mennyezet Szent Györgyöt, Szent Mihályt és a Szentháromságot ábrázoló stukkókkal díszített, falhoz ragasztott konzolokra támaszkodó, félköríves hevederekkel tagolt fiókos dongaboltozat alkotja. A templom külső részén a barokk stílus csak a nyugati homlokzat karéjos oromfalának hullámos, csigavonal vezetésű díszítésében, valamint szoborfülkéiben jelentkezik (*4. tábla, 3*). A templomtér megvilágításáról hat magas és keskeny, felső részén félkör alakban záródó ablak gondoskodik. Ezek közül három (közöttük a karzatfeljáró által részben elzárt nyugati) a templomhajó déli falán, míg a többi a szentély déli (két ablak) és délkeleti falán nyílik.

A templom berendezései között megemlítendő a késő barokk stílusú Szent Mihály arkangyalt ábrázoló főoltár, valamint a két, a hajó és a diadalív találkozásánál emelt, Jézus és Mária szíve tiszteletére szentelt copf stílusú mellékoltár. A szentély déli oldalán egy kehely alakú, szív- és növényi motívumokkal díszített reneszánsz keresztelőmedence (*4. tábla, 4*) található, amely a templom korábbi, gótikus – ma a nyugati portikusz alatt elhelyezett – keresztelőmedencéjét (*4. tábla, 5*) váltotta fel.

A szentély északi oldalához trapéz alakú, 4,20 × 6,00 × 4,20 × 5,50 méter alapterületű sekrestye csatlakozik (*4. tábla, 6*), amelyből a keleti falban ajtó nyílik az udvar felé (*4. tábla, 7*). Belsejéből, egy rész-

[1] Az országos műemlékjegyzékben a CV-II-a-A-13234 számmal szerepel.

[2] CSÁKI Árpád 2015.

[3] Négy támpillér az északi, kettő a déli oldalon, valamint egy-egy a nyugati oldal sarkain található.

[4] „*Olim erat scriptum 1510. Renovatu et exaltatum cum formicibus et nova tectura Anno 1777*" (Írtak hajdan 1510-et. Felújíttatott, boltozattal és új tetővel felmagasíttatott az 1777. évben – ford. B. Zs. L.).

ben a falba nyitott, részben külső konzolokra támaszkodó lépcsősoron közelíthető meg a templomhajó északi falára függesztett, mellvédjén kálváriafestményekkel díszített szószék.

A templomba két, a déli és a nyugati oldalon nyitott, átalakítások nyomait viselő, középkori kőfaragványokat nélkülöző, portikuszok alól nyíló ajtón keresztül lehet bejutni.

A 4,60 × 4,40 méter alapterületű déli portikusz (*5. tábla, 1*) egyszintes, síkmennyezetű, nyeregtetős, oromfalán a templom nyugati homlokzatához hasonlóan díszített építmény, amelynek belsejét egy félköríves ajtónyíláson keresztül lehet megközelíteni. Oldalfalainak belső felületén egy-egy nagyméretű boltíves falfülke található, amelyek az egykori – egy 1988-ban készült fényképfelvételen[5] a lehullott vakolat alatt jól kivehető (*5. tábla, 2*) – elfalazott ablakok helyét jelzik. A valamivel nagyobb (5,10 × 5,00 × 4,80 × 5,00 méter), emelettel rendelkező nyugati portikusz (*5. tábla, 3*) kivitelezése azonos a déli oldalon találhatóval, azzal a kivétellel, hogy födémzete boltíves, valamint ennek oldalfalain az ablakok máig nyitva állnak. Az utolsó megemlítendő építészeti elem, a délnyugati sarok és a déli oldal első támpillére közé beépített, egy átalakított ablakon keresztül nyitott ajtóban végződő lépcsősor (*5. tábla, 4*). Ezen keresztül lehet megközelíteni a templomhajó nyugati oldalán emelkedő nagyméretű, mellvértjén Szent Cecília stukkójával díszített mellvértű karzatot, amelyen a már nem működő, a pécsi Angster József és Fia gyárban készült 8 regiszteres, mechanikus orgona és a nyugati portikusz emeleti helyiségének bejárata található.

A többszöri átalakítások és javítások a templom padlózatára is rányomták bélyegüket, ugyanis míg a szentélyt lapos kövekkel, a templomhajót deszkával, a portikuszokat betonlappal padolták le.

A templomot szabálytalan ovális alakú, kívülről egyenlőtlen távközökben 14, a falazattal egybeépített támpillér által megtámasztott, helyi homokkőből, morzsalékos, kevés meszet tartalmazó habarcs felhasználásával emelt várfal övezi, melynek kerülete 163,40 méter, míg az általa körülzárt terület 1823,5 m. Az alján 1,00 méter vastag, majd a kívül-belül mintegy egy méterre a föld színe fölött kiképzett beugró párkány révén 0,20 méterrel elkeskenyedő falak átlagos magassága az udvar felől 3,50–4 méter, míg a lejtőre épült nyugati oldal külső részén eléri az 5 métert. A falakba egymástól szabálytalan távolságokra (a legkisebb 2, a legnagyobb 3 méter) a nagy alapjára állított trapéz alakú, átlagosan 0,10 × 0,50 méter méretű lőrések nyílnak, amelyek az udvar felé 0,60 × 0,55 méteres, felül szemöldökkövekkel lezárt fülkékké tágulnak (*5. tábla, 5*). A lőrések tengelye a legtöbb esetben merőleges a falra, az általuk lefedett terület átlagosan 30–32°.

A várfalat két, a falsíkból kiugró, félkörív alaprajzú, emeletes torony erődíti. A déli oldalon, a templom itteni bejáratának vonalában található torony 5,24 méter széles, míg mélysége 4,21 méter (*6. tábla, 1*). Az északi oldal nagyjából a sekrestye vonalában található tornya (*6. tábla, 2*), valamivel kisebb (4,95 × 4,10 méter). A tornyok falait is lőrések törik át, a földszintek esetében 3 a fő tengelyek irányában elhelyezkedő nyílás, míg az emeleteken hasonló elrendezésben a déli tornyon 5 (2 + 1 + 2), míg az északi tornyon 6 (2 + 2 + 2) lőrés található. A tornyok emeletei nem állnak kapcsolatban egymással, mindkettő esetében megközelítésük csak az épületen kívülről lehetséges (*6. tábla, 3, a*). Az emeleti helyiségek esetében ez feltehetőleg létra segítségével történt, ugyanis a falfelületeken nem figyelhetőek meg beépített karzatok vagy lépcsők nyomai.

Míg az északi torony esetében nem található fűtőszerkezetre utaló nyom, addig a déli toronyban, annak északkeleti sarkában egy kémény van nyitva az emeletre. Elhelyezkedése és kialakításának módja alapján megállapítható, hogy ez a füstnyílás egy utólagos beépítés eredményeként jött létre.

A belső oromfalak díszítésében a két sorban elhelyezett (2 + 1) szoborfülkék játszanak főszerepet. Ezeken kívül, csak az északi torony oromfalán a felső szoborfülke bal alsó sarka mellett figyelhető meg egy bekarcolt keretbe helyezett, vakolatba bemélyített S M monogram, amelyet két elmosódott szám, talán egy 1-es és egy 7-es követ (*6. tábla, 3, b*). A fülke másik sarkában a vakolat le van esve, így nem tudni, hogy a felirat hogyan végződött.

A falat és a tornyokat helyenként lehámlott, egységesen, egyszerre felvitt, durván szemcsézett vakolat borítja, amelyet csak a lőrések és a tornyok ajtónyílásai körül simítottak el.

A fallal övezett területre két irányból lehet bejutni. A keleti – lemhényi – oldal bejárata (egy átlagos méretű egyszárnyú ajtó), a nagyméretű, 6,80 × 6,80 méter alapterületű, mintegy 16 méter magas, 12 méteres hagymakupolával fedett harangtorony alatt található (*7. tábla, 1*). A torony alsó, mintegy 10 méter magas része egyszerű kivitelezésű, amelynek falait csak a felső részén töri át egy-egy, az északi, nyugati és a déli oldalon nyitott téglalap alakú ablak. A felső, nagyméretű hangablakok által áttört szint, valamint a barokk stílusjegyeket hordozó kupola az alsónál későbbi építésű.

[5] http://hereditatum.ro/muemlekek/kepgaleria.html?muemlek=161#prettyPhoto[gallery]/60/ (Utolsó letöltés ideje: 2015. 03. 19)

A másik – szerényebb kialakítású – bejárat a fal északnyugati (kézdialmási) oldalán nyílik. Az egyszerű, háromszög alakú oromzattal díszített bejáratot két, a fallal egybeszőtt nagyméretű, a cseréppel fedett félnyeregtetőt tartó támpillér között nyitották meg (*7. tábla, 2*).

A védőfalon kívül, annak közvetlen közelében ma sírok sorakoznak (*7. tábla, 3*), csak a nyugati és a keleti oldalon haladó utak környékén találhatóak szabad felületek. A terepen szabad szemmel nem figyelhetőek meg védőárkokra utaló nyomok, mint ahogy a topográfiai felmérés szintgörbéi sem utalnak jelenlétükre.

A Szent Mihály-templom írott forrásai

A templom első említése 1332-ből, a pápai tized beszedésének idejéből származik, amikor augusztus 5-én Beke nevű plébánosa 19 régi báni dénárt fizetett be egyházi jövedelme után.[6] A következő évben, július 28-án, ugyancsak Beke, akit ezúttal szentmihályi (*de Sancto Michaele*) papként említenek, újabb 5 régi báni dénárt fizetett.[7] A 1334-ben új plébános került a Szent Mihály tiszteletére szentelt templomba, név szerint Péter, aki ezúttal, második részletként 14 régi báni dénárt kitevő adót fizetett be.[8] A pápai tized 14. századi beszedését következő két évszázad során a templomról hallgatnak a források, kivéve egy, az 1510. évből származó bizonytalan hitelű említést, mely szerint András plébános idejében a lemhényi Sigmond család több tagja (Antal, András, József, Márton, Mihály és Pál) nagyobb adományt tett a templom javára.[9] Az oklevél, amelyről az adatközlő úgy nyilatkozott, hogy a lemhényi plébánia levéltárában található, ma már nem lelhető fel, és úgy tűnik, hogy rajta kívül senki sem látta. Ilyen jellegű adományt vagy oklevelet nem említenek meg a parókia leltárai sem[10], de 1510-ben kellett, hogy történjen valamilyen esemény a templommal vagy a lemhényi egyházzal kapcsolatban, amelynek fennmaradt az emléke, másként nem szerepelne a diadalív 1777-ben elkészült feliratán. Alig két évtized múlva egy újabb, ezúttal ellenőrizhető adat bukkan fel Szent Mihály egyházával kapcsolatban, amikor 1539. április 17-én Torjavásárán [Kézdivásárhelyen], a Kézdi széki egyházi és világi bíróság Balázs lemhényi plébános, kézdiszéki vice-főesperes (*discretus dominus Blasius plebanus de Lehmen et vicearchidiaconus sedis Kyzdi*), a tizedszedés felülvizsgálatára az előző évben kiküldött és őt megkárosító albisi Both Lukács akkori székbíró ellen indított perét, az ítélettel elégedetlen lemhényi pap fellebbezése következményeként, Enyedi Adorján dobokai főesperes, erdélyi vikárius elé terjesztette.[11] A felsőháromszéki katolikus plébániák, köztük a Szent Mihály egyháza 16. végi viszonyairól Antonio Possevino (1534–1611) jezsuita szerzetes, pápai diplomata, Erdélyt bemutató, 1584-ben megjelent könyve szolgál első kézből származó adatokkal, ahol a vidék egyházi viszonyairól írva megemlíti, hogy Kézdiszéken ebben az időszakban már csak négy katolikus plébános maradt (Kézdiszentléleken, Polyánban, Esztelneken és Lemhényben), akik a kánoni szabályokkal ellentétben mind házasemberek.[12]

Báthory Zsigmond fejedelem 1602. március 24-én Brassóban kiadott oklevele megerősíti Nagy Antal lemhényi plébánost és Sepsi, Kézdi és Orbai széki főesperest, felesége, Lukács Ilona Lemhényben, Jano János és Szász Bálint telkei között álló házának haszonélvezetei és tartozékai tulajdonjogában, amelyet még apja, Báthori Kristóf adományozott neki 1582. március 22-én, amikor még Gelencén szolgált.[13]

1607-ben a templom és papja ismét felbukkan a történeti forrásokban, ugyanis ekkor Rákóczy Zsigmond erdélyi fejedelem (1607–1608), megerősítette a háromszéki plébánosok és egyházfiak által megválasztott torjai származású Kis Márton lemhényi plébánost a háromszéki főesperesi tisztségében.[14]

1638 elején Szalinai István bosnyák obszerváns ferences szerzetes, az erdélyi misszió prefektusa és apostoli (pápai) vizitátor egyházlátogatást végzett Székelyföldön. Minden egyes meglátogatott plébánia esetében feljegyezte annak filiáit, a plébános nevét és rövid jellemzését, mint ahogy azt is feltüntette, hogy hány házas férfi tartozik a plébániához. Ezenkívül beszámolt a hívek hiedelmeiről, erkölcseiről, és házasodási szokásairól is. Lemhényről azt írta, hogy két filiája van (Velence és Baksafalva), és összesen 136 házasember tartozik hozzá. Az egyház plébánosa a nyilvános vadházasságban élő Kászoni András

[6] EOt, II, 401, 1107.
[7] EOt, II, 401, 1108.
[8] EOt, II, 402, 1109.
[9] PÁLMAY József 2000, 388.
[10] Csáki Árpád szóbeli közlése.
[11] SzO, VIII, 1934, 280–281.
[12] „Nella sede di Kézdi, in quel di San Spirito è uno [sacerdoto]; in quel di Polyŕn, uno; in quello di Esztelnek, uno; in quel di Lemhin, uno. Tutti havevano moglie (se moglie de chiamarsi) né escludo l'arcidiacono." POSSEVINO Andrea1584,66.
[13] BZsKK 2005, 75, 129; 478, 1830.
[14] „Reverendum Martinum Kys Torjanum sacerdotem catholicum possessionis Lemhin, qui ab eruditione, pietate et integritate, modestia, vitaque innocentia nobis pre ceteris commendatur, publico universorum et sacerdotum et ministrorum catholicum ecclesiatum, ac magistartum secularium in tribus sedibus Siculicalibus Sepsi, Kézdi et Orbai existentium calculo et sufragio in Archi-Diaconum earundem Ecclesiarum Romanam religionem profitentium electum et designatum [...] benigne confirmandum et ratificandum". (VESZELY Károly 1860, 308.)

volt.[15] Érdekes, hogy ekkor Almás Csomortánnal együtt Esztelnek filiájaként szerepel.[16] 1657-ben Damokos Kázmér 255 katolikus családfőt számolt össze[17], az egyházközösségnek ekkor már Almás és Baksafalva volt a filiája[18]. Tizenegy évvel később, az egyházközösségben már csak 200 családfő volt nyilvántartva, igaz, hogy ekkor ismét csak Baksafalva tartozott hozzá, ugyanis Almást Kurtapatak filiájaként említették meg.[19] Az, hogy az idők folyamán Almás más egyházközösség részét képezte, nem zárja ki azt, hogy lakosai továbbra is a Szent Mihály-templom körül található temetőbe temetkeztek. Az még elképzelhető, hogy elvihették halottaikat a falutól 2,25 kilométerre fekvő esztelneki templom körüli temetőbe, az azonban kizárható, hogy ugyanezt megtették volna a légvonalban kétszer ekkora távolságra fekvő Kurtapatak esetében is.

A 18. század elejére a templom romladozó állapotban lehetett, ugyanis 1707-ben Szebelébi Bertalan (1631–1708) altorjai plébános, erdélyi püspöki vikárius végrendeletében többek közt 10 forintot hagyományozott a lemhényi templom szükségleteire.[20] 1707 után megszaporodnak az egyházra vonatkozó források, amelyek vizitációs jegyzőkönyvek vagy megyebírói elszámolások képében számos fontos adatot tartalmaznak a következő évszázadok történetére vonatkozóan.

A Szent Mihály-templom kutatástörténete

1864-ben a Pesty Frigyes által küldött kérdőívekre válaszolva az adatközlők részletesen foglalkoztak a templommal, de sajnos ez az anyag mintegy másfél évszázadon keresztül kéziratban maradt és csak nemrég került sajtó alá.[21] Október 10-én Mike Simon lemhényi birtokos és berecki tanár, valamint Bálint József bíró bőven kitértek az *„erős kőépület, kőkerítéssel és toronnyal és szép harangokkal”* jellemzett Szent Mihály-hegyi templom történetére. Leírásukat szó szerint közöljük, ugyanis ezáltal betekintés nyerhető arról, hogy hogyan viszonyult a művelt székely ember a 19. század közepén faluja régiségeihez.

„*Templom határ.*[22] Ezen mezőrész onnan vette nevét, hogy minekutánna a népség szaporodván, Almás szomszéd helység, s Bereck falva, ma Bereck várossa 1400 körül templom s pap nélkül lévén, messze kellett járni nékiek a templomba, s ez Lemhény, mint legközelebbi helység, legalkalmasabb volt. A szájhagyomány szerint a milkoviai püspök rendeletéből templomépítésre sürgettetett, Lemhény és Almás közt pör támadván, a rendelet szerint a határközre kellett építeni, de minthogy Lemhény közt a Csomortáni László udvarában már a keresztes barátok ideje óta, t. i. 1200 óta 1500-ig egy templom volt, hová a körüllévő faluk isteni szolgálat jártak, de részint a tatárok lepusztítván, részint a család is kihalván, elpusztult, egy, a népnek közhasznára megkívántató templom felépítése a Milkovia püspöke, Mihály rendeletéből 1471-ben sürgettetett. Lemhény közé a régi templom helyére, a Csomortáni László jószága szélin az alap le is tétetett, az építés megkezdetett, Almás nem állván reá, kívánta a Lemhény és Almás közt lévő mezőn egy Baksa pogány pap, bálványimádó hegy tetején lévő kőfalromok helyére építeni, mi püspöki helybenhagyás és a helységek megegyezése szerént meg kellett volna történni. De az akkoriban lévő nép egy része a megkezdett templomot felépíteni akarta, s azonban Almásban lakó székelyek közül Őse és Baksa nevű emberek, az almási és az akkori Baksafalva lakossait feltüzelvén, egynehányat hosszú fehér ingekben öltöztettek, s amit nappal felraktak kőfalat, egy éjszaka a felöltözött fejér inges angyalok kihordották, azt híresztelvén amellett, hogy a hegy alatt Ázsiából, a Szentföldről, a Jordán vize egy ágazatban, ott hol a templom építtetik, folyna, s azt csakis különös, jóerényű, s bűneiket bánó emberek hallhatják meg, és minthogy az akkori időben a nép oly hiszékeny volt, beleegyezett a hegyre, Baksa hegyére felépítendő templom felrakásában. A ma Szent Mihály hegye, Szent Mihály temploma nevezet alatt ismeretes, a határrész pedig Templom határának neveztetik ezen templomról. Körülbelül az építése ezen templomnak 1475–1490-ik években történik, mert hiteles felirat szerint, mint a templombelső ívén ma is olvashatni, bevégződött 1510-ik évben.”

A Szent Mihály-hegyi templom a 19. század hetedik évtizedében, Orbán Balázs látogatását követően szerepel először a szakirodalomban.

Miután az egyház régiségét igazolandó Orbán megemlíti a 14. századi pápai tized-összeírásokat, a templomról a következőket jegyezte fel: „Ezen nagybecsü bejegyzésekből még azt is tanuljuk, hogy az egyházközség elnevezése a falura is alkalmaztatott, mert Sz.-Mihály hegynek azon előfokot nevezik, melyen Lemhény és Almás szent Mihály archangyalnak szentelt közös szentegyháza büszkélkedik. A terjedel-

[15] „Lemheny, filiales habeat dua: Velencze et Baxafalua. Continet homines uxoratos 136. Hic est sacerdos Andreas Kaszony concubinarius publicus.”; TÓTH István György 1998, 425.

[16] Uo.

[17] Uo, 418–419.

[18] CSÁKI Árpád 2015, 4, 27. jegyzet.

[19] Uo., 28. jegyzet.

[20] VESZELY Károly 1860, 358; Egyúttal egy óntányért is hagyott a templom számára (Uo., 360).

[21] CSÁKI Árpád 2012, 87–88.

[22] Kiemelés az eredetiben.

mes várfalakkal és bástyákkal körülölelt templom renaissance-stylben idomittatott át, de hogy régi épület, azt bizonyitja diadalívén levő ezen felirata: *Olim erat Scriptum 1510*. Egy igen régi harangját 1848-ban ágyunak öntötték."[23]

Mindezeken kívül feljegyzett egy almási eredetű regét is, mely szerint: „a Sz.-Mihály hegyén volt s még a kereszténység első századaiban épült régi templom összeomladozván, ujat kellett épiteni. A kényelmöket tekintő lemhényiek az uj egyházat falujokban kezdették épiteni, de a mit nappal raktak, éjjel mindig lerontották az angyalok s az anyagot visszahordották a Sz.-Mihályhegyre; ebben Isten akaratját hivén nyilvánulni a lemhényiek, felhagytak tervökkel, s oda a régi templomhelyre, a Lemhény és Almástól egyenlő távolságra levő előfokra épiték fel a vidék szépitésére oly jelentékenyen befolyó templomot.

E hitregét félelmes bizalommal suttogva, hogy más ne hallja (mert szent dolgokkal nem szabad e szentföldön tréfálni) ekként értelmezte egy almási öreg. Az almásiaknak – ugymond – bajos lett volna a távol Lemhénybe járni templomba, s azért eszélyelyel ugyszedték rá a lemhényieket, hogy éjjel fehér ingeket öltve, lebonták az azon napon épült falakat, s fehér ökrök által vont szekereken visszavitték a Szent-Mihályhegyre. A lemhényiek az éj sötétében mozgó e fehér serget angyaloknak hivén, felhagytak önző és az almásiakat károsító tervök kivitelével."[24] A század utolsó előtti évében, a millenniumi ünnepségek kapcsán szerkesztett, Háromszék vármegyét bemutató emlékkönyv röviden említi a templomot a kézdi-orbai esperesi kerület egyházai között: „A kir. tized lajstrom bizonyítja, hogy ezen plébánia régi. 1334-ben Péter volt a papja. A templom szentélyének [sic!] homlokzatán még most is olvasható felirat mutatja, hogy a templom 1510-ben épült.

Kis Márton plébános Rákóczy Zsigmond fejedelem által 1607-ben megerősittetett. 1776-ban a templom megnagyobbittatott a vallásalap 2049 frt. költségén. Az anyakönyvek 1758-tól vannak meg. A templom Szt. Mihály főangyal tiszteletére épült."[25] Az ezt követő nyolc évtizedben a kutatás mellőzte a Szent Mihály-hegyi templomot, csak V. Vătăşianu emlékezett meg róla röviden az erődített templomok között. E szerint az átalakított, de az újabb feljegyzések szerint 1510-ben alapított templom körül, még fellelhető a régi várfal.[26] A műemlék első részletes leírása végül, 1980-ban Kónya Ádám révén látott napvilágot a Kovászna megyei Megyei Tükör napilapban.[27] A cikk szerint a Szent Mihály-hegyen egy: ***„ovális alaprajzú,***[28] keleten kaputoronnyal, északon és délen egy-egy nyújtott, félkör alaprajzú, *rondella*[29]*-szerű toronnyal* (nem bástya!) megerősített vár" emelkedik, amely mai formáját a benne emelkedő templommal együtt az 1777-es, „barokk stílusban történt átépítés" során nyerte el. Az erődítményt alacsonyan elhelyezkedő lőrései, alakja és falának magassága a szomszédos esztelneki templomvárhoz teszi hasonlatossá. Az erődítmény bejáratát képező „harangtoronnyá átalakított egykori kaputornyot csaknem túlméretezetten magas hagymakupolás toronysisak koronázza". Ugyancsak az 1777-es átépítés során alakult át a „templom nyugati oromfala, a nyugati előcsarnok (portikusz) és a rondellaszerű védőtornyok egyaránt cikornyás vonalvezetésű, karélyos kiképzésű *barokk oromfalakat kaptak*[30], melyekről a csigavonal alakú, ún. voluta sem hiányzik". Annak ellenére, hogy a templomban a barokk elemek vannak túlsúlyban, „a gótikus esővetőkövekkel fedett támpillérek és az alapzat faragott párkánya azonban elárulják az épület korábbi eredetét". A szerző véleménye szerint erre utalhat a diadalíven látható 1510-es évszám, és ez alapján az építkezés beleillik a Háromszéken a 15–16. század fordulóján lezajlott templomépítési folyamatba.

Ami magát az erődítményt illeti, az: „feltehetőleg szintén idősebb a XVIII. század második felében történt barokk átépítésnél". A Háromszék Vármegye Emlékkönyvben közölt adatra hivatkozva (*„Rákóczi Zsigmond fejedelem által 1607-ben megerősíttetett"*) arra a következtetésre jutott, hogy amennyiben ez az adat helytálló, *„legvalószínűbben a XVII. század elejére tehető*[31] e magaslatra épített erősség kialakulása". Az újságcikk kiemelkedő jelleggel bír a későbbi kutatások történetében, ugyanis szinte mindenik ezzel a témával foglalkozó tanulmány elsődleges forrásként hivatkozik rá, ellenőrzés nélkül átvéve a benne közölt néha torzított[32] adatokat. 1985-ben Ştefan Octavian Gheorghiu építészmérnök említette meg az erődített templomot a romániai védelmi rendszerekről írt mű-

[23] Kiemelések az eredetiben.

[24] ORBÁN Balázs 1869, 118–119.

[25] *Háromszék vármegye* 1899, 313.

[26] „*Biserica r. cat. din Lemnia, întemeiată conform unei însemnări mai recente, în 1510, a fost transformată, dar în jur se mai aminteşte vechea incintă*", VĂTĂŞIANU, Virgil 1959, 576.

[27] KÓNYA Ádám 1980.

[28] Kiemelés az eredetiben.

[29] Kiemelés az eredetiben. Rondella = körbástya. Az ostromtüzérség elterjedése után a várfalak oldalazása céljából emelt, ágyúk elhelyezésére alkalmas, a lövedékeknek jobban ellenálló nagyméretű kerek bástyákat nevezték így. Egyik legjobb állapotban fennmaradt példánya a budavári Nagy Rondella.

[30] Kiemelés az eredetiben.

[31] Kiemelés az eredetiben.

[32] Lásd az Emlékkönyvben és az itt található 1607-re vonatkozó adatot, vagy a félkör alaprajzú tornyok rondellaként való említését.

vében. Véleménye szerint a 16. század első felében székelyföld templomainak nagy része átépítődött, és ezzel egyidejűleg védőfalakkal lett erődítve. Ezek közé tartozik az egyszerű kör alakú védőfallal erődített Szent Mihály-hegyi templom is, amelynek azonban „U" alakú, Erdélyben ritkaságszámba menő tornyai, valamivel későbbre, a 17. századra keltezhetőek.[33]

A 20. század utolsó évtizedében megszaporodtak a templommal foglalkozó tanulmányok.

Először Gyöngyössy János röviden, a félköríves védőtornyokat a 16. századra keltezve említi a székely templomerődöket bemutató művének a védőtornyokat és bástyákat tárgyaló fejezetében.[34] Két évvel később két jelentős, a székelyföldi erődített templomokat tárgyaló könyv látott napvilágot, amelyben a szerzők kiemelten foglalkoztak a Szent Mihály-templom történetével.

A Gyöngyössy–Kerny–Sarudi szerzőgárda az írott források, valamint a templom alaprajza és arányai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a templom egy középkori, gótikus építmény lehetett, amelyet azonban a 18. századi barokk átalakítások részben vagy teljesen eltakarnak. Feltételezésük szerint a gótikus templom – amelynek átépítését 1510-ben fejezték be – elődje minden bizonnyal egy korábbi, a pápai tizedjegyzék Lemhényre vonatkozó része által valószínűsíthető román stílusú templom lehetett. A templom és a várfalak leírása után a szerzők kitértek a műemlékegyüttes korára és szerepére is.

E szerint: „a mai állapotot is figyelembe véve a templom és a vár építéstörténete csak nagy megközelítéssel, óvatos feltételezésekkel vázolható fel." Továbbá: „Azt azonban, hogy a mai védőfalat nem a XVI. század eleji gótikus átépítéskor emelték, hanem ennél jóval később, több észrevételünk is alátámasztja. A háromszéki templomokat kerítő várfalak öles vastagsága és 7–8 métert is kitévő magassága mellett a lemhényi védőfal csupán 80 centiméter vastag és 4 méter magas. Mellmagasságban elhelyezett lőrései kései formákat mutatnak és könnyebb kézi tűzfegyverek számára készültek. Úgyszintén a védőtornyok falvastagsága sem haladja meg a 80 centimétert, a félköríves alaprajzi megoldás pedig eddigi ismereteink szerint Háromszék egyetlen középkori templomerősségénél sem fordul elő.

A lemhényi erődítmény legközelebbi rokonait a csíkszéki templomok körül találjuk, ott azonban többnyire védőtorony nélkül. Ezek alapján, a lemhényi templom várfalának és védőtornyainak építése legnagyobb valószínűséggel a XVII. századra tehető, ezen belül azonban egyelőre nem lehet eldönteni, hogy a század melyik felében került sor a védelmi jellegű építkezésre. Nyitott kérdés marad az is, hogy milyen falak kerítették a lemhényi templomot a XVI. század elejétől, amely időszakból a kaputorony származtatható, a XVII. századi, ma is fennálló várfalak építéséig."[35]

Az előbbi művel szinte egyszerre látott napvilágot Tüdős S. Kinga a háromszéki templomvárakat bemutató kötete, amelyben a szerző külön tanulmányt szentelt a lemhényi erődítménynek.[36] Elöljáróban leszögezi, hogy a településektől távol emelt templom elhelyezkedéséből kifolyólag nem egy, hanem két falu szükségére épült. A ma álló templom építésének idejét a 15. század végére, a 16. század első felére teszi, megjegyezve, hogy ez a gótikus épület egy már meglevő román kori épületet – amelynek formájából semmilyen tárgyi emlék nem maradt meg – helyettesített, és átalakítása legkésőbb a 16. század első évtizedeiben befejeződött. A templom utolsó jelentős átalakítására 1777-ben került sor, amikor az épületet barokk stílusban átépítették. Ekkor épült a nyugati homlokzat oromfala, valamint annak kicsinyített másai a portikuszok oromzatára. A harangtorony és a várfalak leírása nem közöl semmilyen újabb adatot az addig ismertekhez képest, legfeljebb a tornyok kapcsán jegyzi meg, hogy: „ezek a tulajdonképpeni rondellaszerű tornyok a várfal külső része elé nyújtott félkörben ugranak ki."

A várfal keltezése kapcsán a szerző a következő következtetést vonja le: „Valószínű, hogy a várfal maga is korábbi az 1777. évi barokk átépítésnél. Amennyiben hitelt adhatunk az írott forrásokra nem hivatkozó *Háromszék Vármegye Emlékkönyv* című kiadvány állításának, a lemhényi templomvár 1607-ben Rákóczi Zsigmond kormányzó által is megerősíttetett. A továbbiakban még az a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy a 15. század végén és a 16. század elején épült védőfalat, hasonlóan a környék többi templomvárához, a 17. század elején megerősítették."[37] E két mű kiadását követő másfél évtizedben megjelent írások már csak összefoglaló jellegűek, felsorolva és legfeljebb árnyalva a kutatások eredményeit, anélkül, hogy bármilyen újabb adalékkal járulnának hozzá a műemlék építéstörténetéhez.

1998-ban a műemléket Vofkori László Tüdős S. Kingát és Kónya Ádámot idézve mutatta be a Székelyföldről szóló útikönyvében.[38] A közölt adatok nagyjából helyesek, de közöttük megjelennek olyan

[33] GHEORGHIU, Ştefan Octavian 1985, 183–184.
[34] GYÖNGYÖSSY János 1993.
[35] GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995, 152–154.
[36] TÜDŐS S. Kinga 1995, 143–145. A könyv hét évvel később újabb kiadást ért meg (TÜDŐS S. Kinga 2002), amelynek leíró része és következtetései lényegében semmiben sem térnek el a korábbi verziótól. Mi ez utóbbit használtuk a tanulmány megírásakor.
[37] TÜDŐS S. Kinga, 2002, 137.
[38] VOFKORI László 1998, II, 343–344.

információk is, amelyek nem fedik a valóságot (pl. „Erős fala, félköríves saroktornya [sic! – B. Zs. L.] és rondellája van") és nem tudni, honnan származnak.

2000-ben Léstyán Ferenc az írott források tükrében foglalta össze a templom történetét. Építéstörténetéről csak annyit említ meg, hogy „A templom diadalívén megörökített dátum (*Olim erat Scriptum 1510*) az újítás dátuma lehet. A barokk korban, 1776-ban annyira átalakították, hogy nem lehet megállapítani, mi maradt a XIV. század eleji templomból, illetve a gótikus kori újításból, módosításból."[39] A legfrissebb, a lemhényi templom történetével foglalkozó tanulmány 2010-ben jelent meg egy nagyobb formátumú, Erdély, a Partium és a Bánság erődítményeit bemutató kötet részeként.[40] A szerzők a korábban közölt adatokra alapozva megállapították, hogy „az első Szent Mihály tiszteletére szentelt román kori templom helyén a 15. század végén késő gótikus stílusban egy új, egyhajos templom építésébe fogtak, amely 1510-re készült el. Az elkövetkező évszázadokban a templomon többször is kisebb-nagyobb átalakításokat végeztek, mai formáját a barokk időkben, az 1777-ben zajló átépítés nyomán nyerte. Ekkor készültek a keleti és a nyugati oldal előcsarnokai és a nyugati karzat, a hajó és a szentély fiókos dongaboltozatot kapott, az ablakokat pedig félkörívessé alakították át."

A várfalak és védműveik, valamint a harangtorony, melynek „alsó része talán még a 15–16. század fordulóján zajló építkezésből maradt ránk" bemutatása után kitérnek az erődítmények építésének keltezésére, mely „valószínűleg a 17. században épültek, feltehetően egy korábbi, a 16. század elején emelt védőfal felhasználásával". Végezetül megjegyzik, hogy „egy bizonytalan hitelességű adat szerint a templomot övező erődítések 1607-ben már álltak".[41]

A régészeti kutatás

A Szent Mihály-hegyi műemlékegyüttes régészeti kutatására 2011 októberében került sor,[42] és a felújítási munkálatok előtanulmányainak előkészítő részét képezte. A munkálatok ideje alatt összesen 16 kutatófelületet (kilencet a templom és hetet a védőfal mellett) nyitottunk és tártuk fel (*8. tábla*).

F.1 felület. Az 1,90 × 1,80 méteres felületet templom déli oldalán, a diadalívet megtámasztó támpillér keleti oldalán rajzoltuk ki (*8. tábla, F.1*).

A 0,15–0,20 méter vastag növényi humusz alatt a szentély falazata mellett egy 0,60 méter széles, a talajszint alá 1,10 méterre lemélyülő modern vízelvezető árok jelentkezett, amelyet az alján 0,50 méter vastagon lazán rakott nagyméretű kövek, a felső részeken pedig laza földréteg töltött ki. A felület külső részén a humuszréteget egy nyugat felé megvastagodó, 0,19–0,33 méter vastag, laza állagú, apró habarcsrögökkel kevert földréteg követte, amely alatt egy 0,15–0,19 méter vastag, sok tégla-, tetőcserép- és habarcsdarabot tartalmazó réteg következett. Ez alatt, egészen a föld színétől 1,82 méterre található agyagos, bolygatatlan szűz talajig csak egy egységes, 1,00–1,20 méter vastag, apró téglatöredékeket, kisebb habarcsrögöket és szórványosan felbukkanó töredékes emberi csontokat tartalmazó földréteg található (*9. tábla, 1, 3*).

A felületben nem került elő semmilyen leletanyag, legfeljebb az alsó bolygatott földrétegben előkerült csonttöredékek alapján lehet azt a következtetést levonni, hogy egykor a templom körül sírok helyezkedtek el, de ezeket a temetkezéseket egy meghatározhatatlan időpontban felszámolták, és a csontokat eltávolították.

A felület legjelentősebb felfedezése három, a templom különböző építési periódusából származó falazat (a szentély alapja, és két másik, ahhoz részben kapcsolódó falcsonk) felszínre kerülése volt, amelyet kiegészít a negyedik, a szentély ezekre ráépült, de velük kötésben nem levő déli fala (*9. tábla, 2, 4*).

A legkorábbinak az a 0,90 méter széles, a szentélyalap falsíkjától 0,74 méterre kiugró falazat számít (*9. tábla, 4*, *A*), amelyet kisméretű, többé-kevésbé lapos kövekből, jó minőségű habarccsal kötve raktak. A kőrakat legnagyobb része -0,45 méter[43] mélyen található, de a nyugati oldalán egy kisebb, a felszínéből mintegy 0,10 méterrel kiemelkedő falcsonk található. Az alapba befutó, az által részben körülölelt falazat a legkorábbi templom diadalívét megtámasztó támpillér maradványának tekinthető. A második falazat ugyancsak egy, az alap falsíkjától 0,85 méterre kiugró, ismeretlen szélességű[44], az előbbivel azonos falazási technikával rakott támpillér maradványa (*9. tábla, 4*, *B1*), amely kötésben van a szentély alapjának alsó részével (*9. tábla, 4*, *B2*). Mindkét falazaton megfigyelhető egy nagyméretű, lapos, helyenként felületes megmunkálásnyomokat mutató kősor, amely eredetileg az alapot és a felmenő falakat volt hivatott elválasztani egymástól. A támpillér a templom következő, a 15. században lezajlott átépítésének a maradványa. A harmadik falazat, a ma is álló templom

[39] LÉSTYÁN Ferenc 2000, I, 120–121.

[40] KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor 2010, 574–575.

[41] Uo.

[42] Az ásatási engedély száma 224/2011.

[43] A mélységeket déli portikusz az abszolút nulla szintként (±0,00) bejelölt padlószintjétől mértük (tengerszint feletti magassága: 634,647 méter a Stereo '70 rendszerben).

[44] A falazat szélességét nem lehetett megállapítani, ugyanis vége a felületen kívül, a támpillér alatti, feltáratlan részen található.

diadalívének támpillére (*9. tábla, 4*, *C*), amely részben felfekszik a köztes átépítés támpillérére. A pillér falazatát egy gyengébb minőségű, morzsalékos állagú habarcs felhasználásával, nagyméretű, megmunkált, lapos kövekből rakták.

Az utolsó, a legkésőbb épült falazat a mai szentély déli fala (*9. tábla, 4*, *D*), amely annak ellenére, hogy ráfekszik a késő gótikus szentély alapozására, nem kapcsolódik hozzá, és más irányba is halad. A falazat befut a támpillér háta mögé, de csak megtámaszkodik, és nem kötődik hozzá.

Mind a három falazat az agyagos, bolygatatlan szűztalajig mélyül le, alapjaiknak alja a ±0,00 szinttől mért -1,26 méterre (-1,82 méter a talajszinttől) található.

Az 1,90 × 2,50 méter méretű **2. felületet** az 1. felülettel átellenben, a támpillér nyugati oldalán, a templomhajó fala mellett nyitottuk meg (*8. tábla, F.2*).

A humuszréteget itt is a korábban megfigyelt laza töltésréteg követte, míg alatta, a sok tégla- és tetőcserép-töredéket, valamint sok habarcsrögöt tartalmazó réteg található, amelyet a szűztalajig a téglatöredékekkel, mészrögökkel és emberi csontdarabokkal szórványosan kevert földréteg követett (*10. tábla, 1*).

Ebből a szelvényből sem került elő semmilyen leletanyag.

Az alapon, amelynek alja a ±0,00 szinttől mért -1,17 méterre található, itt is több építési periódus figyelhető meg. A korai, a támpillérrel kötésben nem levő, az 1. felület B-vel jelölt falazatával megegyező, kevésbé gondosan megmunkált falrakat (*10. tábla, 2, A*), amelyet az alap alja fölött 0,80 méterrel (-0,90 méter a talajszinttől mérve) egy sor nagyméretű lapos kő zár le. E fölött található a templomhajó 10°-ra befele dőlő, egyenletesen rakott, a támpillérrel egybeépített alapja (*10. tábla, 2, B*).

Az 1,90 × 2,50 méter méretű **3. felület** a templomudvar északi oldalán, az itt álló torony és a fal találkozásánál lett kirajzolva, úgy, hogy nyugati oldalából mintegy 0,30 méter feküdjön fel a torony bejáratára (*8. tábla, F.3*).

A két felső földréteg, a vékony humuszréteget, amelyet egy 0,08–0,13 méter vastag, helyenként kődarabokat tartalmazó laza földréteg követ, részben felfekszik a torony küszöbének falazatára. Alattuk egy, a fal mellett 0,20 méter vastag, kifelé egyre jobban elmélyülő, kődarabokkal és tégla-, tetőcserép-, valamint kupáscserép-darabokkal kevert töltésréteg található, amelyet az itt szűztalajként minősíthető kompakt fekete földréteg követ (*11. tábla, 1*).

A felület nem tartalmazott régészeti leleteket, benne csak két, a faltól mintegy 0,10 méterre, a talajszint alá mintegy 0,45–0,50 méterre leásott, 0,20 × 0,25 méteres faoszlop maradványai kerültek a felszínre. Az első oszlop a torony bejáratának sarka mellett (*11. tábla, 2*), míg a másik tőle 2,20 méterre keletre található.

A torony és a várfal kötésben levő falazatuk után ítélve egyszerre épült meg. Különbségek csak az alapozások mélységénél figyelhetőek meg, ugyanis míg a fal és a torony bejáratának fala esetében az alap alja a ±0,00 szinthez viszonyítva +0,51 méterre található (0,60 méter a talajszinttől), addig a torony falainál ez 0,30 méterrel mélyebbre, +0,21 méter a ±0,00 szinttől (0,90 méter a talajszinttől) található (*11. tábla, 3*).

A 2,00 × 1,70 × 2,00 × 2,00 méteres **4. felület**et a templom északi oldalán, a sekrestye és a szentély fala által alkotott sarokban nyitottuk meg (*8. tábla, F.4*).

A humuszréteg alatt egy 0,10 méter vastag, a faltól 1,36 méterre eltávolodó, kifelé elvékonyodó, sok habarcsot tartalmazó töltésréteg található, amelyet egy, az alap mellett 0,51 méteres, kifelé egy lemélyülő lépcsővel 0,73 méterig vastagodó, agyaglencséket és követ tartalmazó töltésréteg követ, amely alatt az agyagos szűztalaj található (*12. tábla, 1*).

A szentély falának alapja a ±0,00 szinttől mért 0,37 méter mélyen (1,08 méter a talajszinttől) található. Falazásában ugyanazok az elválások figyelhetőek meg, mint a 2. felületben, a templomhajó esetében (kevésbé gondosan rakott alap, lapos kövekből kialakított szint, fölötte jobb minőségű falrakat). Vele ellentétben a támpillér gondosabban rakott alapja mintegy 0,25 méterrel mélyebb. A két alap két különböző időszakban épült, mint ahogy azt falazási technikájuk is mutatja, valamint az, hogy nincsenek összeszőve. A korbeli különbség a felmenő falakon is kimutatható, ugyanis míg a támpilléren és a tovább folytatódó falakon megfigyelhető a faragott kövekből kialakított párkányzat, addig a sekrestye északi fala a hajóhoz hasonlóan kőpárkány nélkül volt kialakítva (*12. tábla, 2*).

A sekrestye alapja, amely a szentély északi falával összeszőve épült, ugyancsak 0,37 méter mélyen található a ±0,00 szinttől (1,15 méter a talajszinttől) (*12. tábla, 3*).

Az 5,00 × 1,50 méteres **5. felület**et a templom északi oldalán, a sekrestye előtti utolsó támpillér keleti felén, a templom tengelyére merőlegesen nyitottuk meg. (*8. tábla, F.5*)

Rögtön az első ásónyom leásása során, a szelvény nyugati részében, a humuszréteg alatt, egy a templom tengelyére merőlegesen helyezkedő kőből rakott falazat került a felszínre, amely a templomhajó falától 2,90 méterre, 85°-ban megtörve kelet felé folytatódik. (*13. tábla, 1, 3*)

A falazat tetejének szintje alatt egy 0,10–0,13 méter vastag, sok téglatöredéket és habarcsrögöket tartalmazó réteg található, amelyet a fal melletti részen egy 1,70 méterre kiugró, kifelé elvékonyodó, szórványosan apró tégla- és habarcsdarabokkal tarkított, 0,15 méter vastag töltésréteg követ. Alattuk az északi oldalon nyitott többi felületben is megfigyelt, enyhén dél fel lejtő, majd a szelvény északi falától 2,85 méterre hirtelen lemélyülő, 0,55–0,90 méter vastag kompakt fekete földréteg található, amely alatt már az agyagos szűztalaj húzódik (*13. tábla, 2*). A felületben nem került elő semmilyen leletanyag.

A templomhajó alapjának kialakítása megegyezik a 2. felületben megfigyelttel: kevésbé gondosan kialakított alapozás, lapos kövekből képzett kiegyenlítő sor, gondosan rakott felmenő fal. Ez utóbbin egy durvább, alig lesimított, többé-kevésbé a várfal vakolatához hasonlító, a földfelszín alá 0,40 méterrel lenyúló (+0,05 méter a ±0,00 szinttől) vakolatréteg található, amely befut a templom vakolata alá. A támpillér ebben az esetben is csak a felmenő fallal van kötésben. Az alap alja bemélyül az agyagos rétegbe és a ±0,00 szinttől számított -1,18 méter mélyen (1,52 méter a talajszint alatt) található (*13. tábla, 4*).

A felületben előkerült falazat, amely egy egykori csonttár (*ossarium*) alapjaként határozható meg, 0,90 méter vastag, míg alapozásának mélysége -0,83 méterre található a ±0,00 szinthez viszonyítva (1,05 méter a talajszint alatt) (*13. tábla, 5*).

A fal északi oldalán, közvetlenül a felület sarka mellett a külső falsíkon egy kihajló törés figyelhető meg, amelynek iránya 26°-kal hajlik el északra a templom tengelyéhez viszonyítva. A kutatási időszak végéhez közeledve már nem volt idő arra, hogy rábontsunk erre a falcsonkra, de nem tévedünk, ha kijelentjük, hogy ez a csonttár délnyugati sarkát megtámasztó támpillér maradványa.

A **6. felület**et (méretei 1,50 × 1,50 méter) a templom déli oldalán, a templomhajó és a portikusz nyugati fala által alkotott sarokban jelöltük ki (*8. tábla, F.6*).

A humuszréteg alatt a déli oldal többi felületében is megfigyelt laza töltésréteg található (vastagsága 0,28 méter), amelyet a tégla- és habarcsdarabokkal kevert 0,40 méter vastag földréteg követett, míg ez alatt a felületet a tégla-, habarcs- és emberi csontdarabokkal kevert földréteg töltötte ki (*14. tábla, 1–2*). A felületben nem kerültek elő régészeti leletek.

A templomhajó alapozása (*14. tábla, 3, A*), melynek alja a ±0,00 szinttől mért -1,55 méterre található, azonos a 2. felületben megfigyelttel, azzal a különbséggel, hogy itt, a lapos kövekből kialakított kiegyenlítő sor egy, a földfelszín alatt 0,55 méterre levő (-0,40 méter ±0,00 szinttől) 0,20 méterre kiugró párkányt alkot.

Az alapból egykor egy 1,00 méterre kiugró támpillér indult (*14. tábla, 3, B*), ezt azonban utóbb viszszabontották, és most körülöleli a portikusz alapozási árokba rakott, morzsalékos, sok homokot tartalmazó habarccsal kötött, a ±0,00 szinttől mért -1,69 méter mélységig beásott kőalapja (*14. tábla, 3, C*).

A 2,50 × 2,00 méteres **7. felület**et a templomhajó nyugati fala és az itteni portikusz északi fala által alkotott sarokban nyitottuk meg (*8. tábla, F.7*).

A humuszréteget egy vékony, levert vakolatból álló töltésréteg követi, amely alatt egy laza, habarcsrögökkel kevert földréteg található. Ez után egy egyenetlen vastagságú (0,05–0,50 méter között), köveket, tégladarabokat és habarcsrögöket tartalmazó földréteg következik, amely alatt az agyagrétegig egy viszonylag kompakt, helyenként mészfoltokkal tarkított földréteg található (*15. tábla, 1–2*).

A felszín alatt egy méterrel (-1,10 méter a ±0,00 szinthez viszonyítva) egy párkányszerű, a fal síkjától 0,60 méterre kiugró, 2,15 méterre lemélyülő (2,06 méter a ±0,00 szinttől) falazat került a felszínre, amelynek építési technikája megegyezik a templomhajó, a többi felületben feltárt alapjának falrakatával. A templom hajójának nyugati fala felfekszik erre az alapozásra, de nem épült kötésben vele, mint ahogy az északnyugati sarok támpillére sem. A portikusz falán megfigyelhető lépcsős párkány egy elbontott támpillér maradványának bizonyult, amely azonban csak a templomhajó falával van összeszőve, az alatta levő alapokkal, amelyekre részben ráfekszik, nincs szerves kapcsolatban (*15. tábla, 3*).

A portikusz alapját a délihez hasonlóan gondosan rakott, kevés meszet tartalmazó morzsalékos habarccsal kötött falazatból emelték. Az egyetlen különbséget a földfelszín alatt 1,06 méterrel (-0,95 méter a ±0,00 szinttől) kialakított 0,28 méter széles megvastagítás képezi, amelynek feladata az alap megerősítése volt, részben a masszívabb, emeletes épületszerkezete, részben pedig az itt már erősen lejtő talaj miatt (*15. tábla, 4*).

A 2,00 × 1,00 méteres **8. felület**et a templomudvar nyugati részén, a fal belső oldalán, a nyugati portikusz déli falának meghosszabbításában rajzoltuk ki (*8. tábla, F.8*).

A 0,10–0,18 méter vastag humuszréteg alatt egy téglatöredékekkel és habarcsrögökkel kevert 0,80 méter vastag kiegyenlítő töltésréteg található, amelyet a kompakt fekete földréteg követ (*16. tábla, 1*).

A fal föld felszíne alá 1,80 méterrel (-0,95 méter a ±0,00 szinttől) bemélyülő része minőségi habarcsba kötött, válogatott, lapos felükkel kifelé rakott kövekből készült. Felületét egy ma közvetlenül a földfelszín

alatt húzódó 0,08 méter széles párkány, és egy 1,00 méter mélyen található falazatbeli elválás tagolja három részre (*16. tábla, 2*). Ez utóbbi, amelynél nem figyelhető meg falszövetszakadás, inkább az építési technika következményeként jött létre, ugyanis alsó részén a kövek külső felülete közé alig került habarcs, míg felül a kövek közötti réseket kitöltötték és elsimították. A különbség annak következtében jött létre, hogy az alsó részt árokba rakták, míg a felső az építés idején még a föld fölött állt. A mellette található töltésréteg részben a terepkiegyenlítés, részben pedig a talaj természetes eróziója révén jött létre. Ez utóbbit támasztja alá az a tény is, hogy az itt található lőrés – és általában a nyugati oldal lőréseinek – alsó párkánya alig 0,95 méterrel van a föld szintje fölött, míg máshol ez a magasság eléri az 1,25–1,30 métert.

A töltésrétegben, különösen annak alsó részén számos cserépedény töredéke került a felszínre. A jobb megtartású töredékek közül megemlítendő egy kávébarna mázzal borított, tagolt testű, füles csésze (*16. tábla, 3*), valamint egy közepes méretű, belül mázas, kívül a vállon öt párhuzamos fehér vonallal díszített fazék peremének és oldalának darabja (*16. tábla, 4*).

A 2,00 × 1,00 méteres **9. felület**et a templomudvar déli oldalán, falra merőlegesen, a déli bástya keleti sarka és a várfal találkozásánál nyitottuk meg (*8. tábla, F.9*).

Az udvar irányában lejtő 0,20 méter vastag humuszréteget egy lazább, a felülete északi végében 0,04, a fal mellett 0,25 méter vastag, lazább állagú kiegyenlítő töltésréteg követi. Alatta, egy fal mellett vastagabb, 0,10–0,27 méteres, téglatörmeléket, habarcsrögöket és kerámia-, valamint kályhacsempetöredékeket tartalmazó, a talaj természetes lejtését követő töltésréteg található, amely a kompakt, bolygatatlan fekete földből álló rétegre fekszik fel (*17. tábla, 1*).

A fal kialakítása megegyezik a 8. felületben megfigyelttel, azzal a különbséggel, hogy ezen a részen a párkányzat kevésbé gondosan lett kialakítva. Alapjának alja 1,26 méterrel található a talajszint alatt (-1,12 méter a ±0,00 szinttől), míg az alapozás és a felmenő falazat közötti szakadás a föld felszínétől mért 0,45 méterre található (*17. tábla, 2*). Az utóbbi mélység megegyezik a harmadik leletanyagot tartalmazó földréteg felső szintjével is, ami arra enged következtetni, hogy a fal építésekor ez lehetett a talajszint, míg a fölötte található rétegek már a kiegyenlítés, valamint a talajerózió folytán jöttek létre.

A felületben számos lelet (építészeti elem, edény- és csempetöredék) került a felszínre.

A fal mellett a humuszrétegben egy, a faragott oldalára fektetett, egyik élén pálcataggal díszített, hátán illesztési csappal ellátott gótikus ajtókeret szártagja került elő (*17. tábla, 3*). Egyszerű kivitelezése és viszonylag kis mérete alapján azt kell feltételeznünk, hogy ez a szárkő nem a templom bejárati ajtóinak, hanem a sekrestye ajtajának részét képezte.

A humuszt követő laza földréteg nem tartalmazott leletanyagot, míg az alatta húzódó földrétegből már számos lelet bukkant elő. Közöttük meg kell említeni két, kvarcitos homokkőből faragott gótikus ablakkeret-töredéket (*17. tábla, 4*), valamint egy kétszer hornyolt terrakotta boltívborda töredékét. Az ablakkeret típusa előfordul a vidék gótikus elemeit megőrző templomai eseteben, míg a boltívborda, amely a 16. század egyik jellegzetes belsőépítészeti eleme, úgy tűnik, vidékünkön kevésbé volt elterjedve (vagy csak kevésbé maradtak fenn használatára utaló nyomok), a dálnoki[45] és a sepsibesenyői[46] templomokból ismert. A kerámialeletek legnagyobb része fazekak és bögrék oldaltöredékeiből áll, amelyeket általános jellegzetességeik alapján a 17. század végére, a 18. század első felére lehet keltezni. Az edénytöredékek mellett néhány sárgásbarnára vagy vörösre égetett, homokkal vagy csillámmal soványított agyagból készített kályhacsempe-töredék is a felszínre került. Díszítésük hálókeretbe helyezett növényi motívumokból (úgynevezett „brokátminta"), valamint csillag és növényi motívumokkal kombinált rozettákból áll (*17. tábla, 5*). A csempetöredékek díszítésük és az ismert analógiák alapján sokkal szűkebb időintervallumba, a 18. századra keltezhetőek.[47]

10. felület. Az 1,00 × 1,00 méteres felületet a várfalon kívül, az északi falszakasz és az itt álló torony keleti falának találkozásánál nyitottuk meg. (*8. tábla, F.10*)

A humuszréteget a mintegy 1,00 méter vastag fekete földréteg követte, amely után az agyagréteg következik. A felületben nem került elő leletanyag.

A fal és a torony alapja és azok viszonya megegyezik a 3. felületben megfigyeltekkel. A fal alapja (*18. tábla, 1*) a ±0,00 szinthez viszonyított +0,48 méteren található (0,99 méter a föld felszíne alatt), míg a torony alapja (*18. tábla, 2*) ez esetben is mélyebbre, egészen az agyagos szűztalajig, a ±0,00 szinttel azonos magasságba (-1,47 méter a föld felszínétől) volt beásva.

Az előbbivel azonos méretű **11. felület** az ugyancsak a falon kívül, a déli torony nyugati fala és a várfal találkozásánál lett kirajzolva (*8. tábla, F.11*).

A humuszréteget egy 0,85 méteres, régészeti szempontból steril, kő- és tégladarabokat, valamint

[45] BARABÁS Hajnalka 2007, 324, 6. tábla, 2.

[46] Több ép borda a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében, Ltsz. I. 165.

[47] SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2010, 46. tábla, f.; 48. tábla, e, f.

habarcsnyomokat tartalmazó kevert földréteg követi, amely alatt a kompakt fekete föld található.

A fal alapjának mélysége megegyezik a 9. felületben mérttel (-1,10 méter a ±0,00 szinttől, 1,26 méter a földfelszín alatt), míg a torony alapozása ez esetben is 0,50 méterrel mélyebbre volt leásva (*18. tábla, 3*).

Az ugyancsak 1,00 × 1,00 méteres **12. felület**et a várfal nyugati oldalán, a belső 8. felület meghosszabbításaként nyitottuk meg. A leletanyagot nem tartalmazó felület rétegei megegyeznek a 11. felületben megfigyeltekkel (*8. tábla, F.10*).

A fal alapja viszonylag sekély, alig 0,75 méterre található a talajszint alatt (-2,36 méter a ±0,00 szinttől) (*18. tábla, 4*).

A **13. felület**et (méretei 2,00 × 2,00 × 1,50 × 2,00 méter) a keleti oldalon nyitottuk meg, a harangtorony és a várfal találkozásánál (*8. tábla, F.13*).

A humuszréteg alatt egy 0,60–0,65 méter vastag, felső részén kövekkel, alján agyaglencsékkel kevert földréteg található, amely alatt a 0,40–0,50 méter vastag kompakt fekete föld, majd az agyagos szűztalaj következik (*19. tábla, 1–2*). A felületben nem került felszínre semmilyen lelet, csak a torony sarka mellett egy elkorhadt faoszlop maradványa, amelynek méretei és elhelyezkedése megegyezik a 3. felületben feltárt oszlopokéval.

A várfal falrakata (*19. tábla, 3, A*), amelynek alapja 0,70 méterrel található a felszín alatt (+0,65 méter a ±0,00 szinttől) megegyezik a többi, mellette nyitott felületben megfigyelttel.

A harangtorony sekély, de viszonylag masszív alapozással rendelkezik, amely a 0,55 méterrel a föld színe alatt párkányszerűen kiszélesedik, és folyamatosan 0,25 méterrel megvastagodva ereszkedik az alap aljáig. Ez utóbbi ma 1,50 méterrel található a föld színe alatt (-0,40 méter a ±0,00 szinttől) (*19. tábla, 3, B*).

A várfal és a torony kőanyaga és habarcsa, valamint falrakatuk teljes mértékben elüt egymástól, ami annak ellenére, hogy a két falazat csatlakozását nagyon gondosan alakították ki, eltüntetve az esetleges réseket, kizárja a két építmény egykorúságát.

A **14. felület**et (méretei: 2,00 × 2,10 × 1,65 × 0,65 × 1,50 méter) a nyugati portikusz déli és a templomhajó nyugati fala által alkotott sarokban rajzoltuk ki (*8. tábla, F.14*). Mivel csak ellenőrizni akartuk az itteni falazat szerkezetét, nem ástunk le egészen a szűztalajig. A leletanyagot nem tartalmazó felület felső rétegei megegyeznek a 7. felületben megfigyeltekkel.

A templom nyugati fala itt is a korábbi fal párkányszerű kiugrásként meghagyott alapfalára épült rá. A nyugati ajtó mellett található egykori támpillért ez esetben is visszabontották, és körbefalazták a portikusz kiszélesített alapozásából induló felmenő falazatával (*20. tábla, 1*).

Az 1,30 × 2,10 × 2,80 × 0,50 × 3,00 méteres **15. felület**et a szentély dél-keleti fala mellett nyitottuk meg. A felületben, amelyből semmilyen leletanyag sem került a felszínre, ugyanaz a rétegződés volt megfigyelhető, mint az 1. felület esetében (*8. tábla, F.15*).

A felszínre került, a ±0,00 szint alatt 0,42 méterrel magasabban (0,40 méter a felszín alatt) található falmaradványok, amelyek megegyeznek az 1. felület B-vel jelzett falszerkezetével, egy egykori szentély délkeleti falának (hossza: 1,72 méter) és a hozzá csatlakozó támpillérek maradványai (*20. tábla, 2*).

A **16. felület**et (méretei: 2,50 × 1,00 méter) a sekrestye nyugati fala mellett nyitottuk meg, hogy ellenőrizzük az 5. felületben feltárt falazat és a sekrestye viszonyát (*8. tábla, F.16*).

A sekrestye alapja, amelynek kialakítása megegyezik a portikuszok alapjának falrakatával, körülöleli a csonttár 0,16 méterrel a földfelszín alatt található visszabontott falát (*20. tábla, 3–4*).

Következtetések

A templom

A régészeti kutatás során sikerült kimutatni, hogy a Szent Mihály-templomot, mint ahogy azt a szakirodalom is feltételezte, az első okleveles említése (1332) óta több átépítés alakította át mai formájára. A különböző korai építési fázisokat leletanyag hiányában, valamint a közép és újkori temetkezések beásása, majd azok eltávolítása során összekevert alsó földrétegek miatt csak falszerkezetük és egymáshoz való viszonyuk alapján lehetett időrendbe helyezni, anélkül azonban, hogy pontosan keltezni tudtuk volna őket. A 18. század átépítései esetében már jelentős segítséget nyújtanak a fennmaradt vizitációs jegyzőkönyvek és a gondnokok számadásai, de ezek sem mindig elégségesek egy-egy köztes átépítés keltezéséhez.

1. periódus. (*21. tábla, 1*) Azonos azzal a templommal, amelyben a pápai tizedjegyzékben említett plébánosok szolgáltak. Mára ebből a mainál lényegesen kisebb épületből a templomon kívül[48] csak az 1. felületben felszínre került támpillérmaradvány található. Mivel a többi falmaradvány feltehetőleg a templom feltáratlan belsejében található, méreteiről és alakjáról nem rendelkezünk adatokkal. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy ez a késő román vagy kora gótikus stílusban épült templom,

[48] Feltételezett méreteiből kifolyólag nyugati fala és szentélye a templom belterében található.

amelynek diadalíve mintegy 1,70 méterrel volt keletebbre a mai diadalívtől. Hossztengelyének iránya, a mai tengelyre merőleges falmaradványból kiindulva, megegyezett a mostani temploméval. Alakjáról a templom belterében elvégzett kutatások hiányában nem rendelkezünk adatokkal, de a térség korai kőtemplomainak ismeretében feltételezhető, hogy szentélye keskenyebb volt a hajónál.

2. periódus. (*21. tábla, 2*) Idővel az első kőtemplom kicsinek bizonyult a megnövekedett lélekszámú közösség számára, és szükségessé vált az átépítése. Ebből a feltehetőleg késő gótikus stílusban épült templomból is csak nagyon kevés[49] maradt meg napjainkra. Ezek között a falazatok között említhető a szentély, a sekrestye és az északkeleti támpillér közötti falszakasza, valamint az 1., 2., 5., 6., 7., 8., 14. és 15. felületben feltárt alapok. Az előkerült falmaradványok alapján a 2. periódus temploma egy kb. 28 méter hosszú, 10,20 méter széles épület volt, amelynek 19,50 méteres hajóját egy, a maitól 0,80 méterre keletre emelkedő diadalív választotta el a vele azonos szélességű, kb. 8,50 méter hosszú sokszögzáródású szentélytől.

Míg a templomhajó falai mellett nem kerültek elő támpillérek létére utaló nyomok, addig a szentély mellett négy támpillér is felszínre került (a sekrestye keleti falának alapja, az északkeleti támpillér alapja, valamint két visszabontott támpillér a délkeleti fal mellett), de feltételezni lehet, hogy az épületet itt, a diadalív pillérein kívül még legalább hat támpillér támasztotta meg. Mindez arra utal, hogy míg a templomhajó síkmennyezettel volt fedve, addig a szentélyt boltozattal látták el, azonban ennek típusa és anyaga fennmaradt elemek hiányában egyelőre ismeretlen.

A templomhoz ezen kívül egy kisméretű, kb. 2,80 × 2,50 méteres belterű sekrestye[50] is tartozott, amelyet a szentély északi oldalára, a diadalív és kelet felé soron következő támpillér közé építettek be. Ugyancsak ehhez a periódushoz köthető a használaton kívül helyezett gótikus keresztelőmedence, valamint a 9. felületben előkerült faragott kőidomok is. Ez utóbbiak, figyelembe véve a templom későbbi átépítéseit, feltehetőleg a szentélybe lehettek beépítve.

A 2. periódus templomának síkmennyezetű, támpillér nélküli hajóból és boltíves, támpillérekkel megtámasztott szentélyből kialakított szerkezete kevésbé ismert a középkor folyamán vidékünkön. Ez azonban inkább a kutatás hiányának, mint e típus elterjedtségi fokának tudható be. Ott viszont, ahol zajlottak régészeti kutatások, sikerült ezt a térbeosztást kimutatni, mint például az erdővidéki Dobó plébániatemplomának a 14. század végére, 15. század elejére keltezett 3. periódusánál,[51] valamint a sepsiszentkirályi unitárius templom nagy vonalakban a 15. századra keltezett 2. periódusa[52] esetében. Régészeti leletek, valamint keltezhető rétegek hiányában a felsorolt analógiák nem elegendőek e periódus korának meghatározásához, amelyet így nagy vonalakban a 15. századra keltezhetünk.

3. periódus. (*21. tábla, 3*) A soron következő átépítés, annak ellenére, hogy nem érintette a templom egészét, már közelebb hozta azt mai formájához.

E munkálatok során a templomhajó falait a föld színéig bontották vissza, majd részben a régi alapok felhasználásával, részben pedig azok megerősítésével újjáépítették. A felszínre került maradványokból nem egyértelmű, hogy ez az átalakítás érintette-e a diadalívet, ezt csak egy, a templom belsejében elvégzett kutatás során lehet majd megállapítani.

Az új templomhajóhoz, amelynek szélessége nem változott, de hossza 1,00 méterrel lett rövidebb, ekkor építették hozzá a falával kötésben levő, ma is látható támpilléreket, amelyekből öt–öt épült a déli és az északi oldalon, egy-egy a déli oldal sarkainál, valamint két darab a déli oldalon, közrefogva az itteni bejáratot. A déli fal megerősített alapja, valamint az itt emelt támpillérek egyúttal magyarázattal is szolgálnak az átépítés indokaira, ugyanis ezek a domboldal egykor legnagyobb lejtésének irányában támasztják meg a templomot, ami arra enged következtetni, hogy az agyagrétegre emelt korábbi falazat az idők során megcsúszott és instabillá vált, meggyengítve az épület szerkezetét.

Az újonnan emelt templomhajó már nem síkmennyezettel, hanem a 9. felületben feltárt töredékhez hasonló, kétszer hornyolt terrakotta bordákból kialakított boltívekkel volt fedve. Hasonló bordákból kialakított boltíves mennyezet volt az északi falán található felirat által 1526-ra keltezett dálnoki református templom[53], valamint az 1522-re keltezett homoródjánosfalvi unitárius templom[54] hajójában. A terrakotta bordák használata egyúttal a 16. század első felére keltezi ezt az átépítési periódust, anélkül azonban, hogy ezt pontosabb dátumhoz lehetne kötni. Kézenfekvő volna a diadalíven található és a Pálmay által említett oklevél által közölt 1510-es dátum, de ez, amíg nem válik ismertté az oklevél pontos tartalma, legfeljebb mint *terminus post quem* jöhet számba.

[49] A szakirodalom által, a késő gótikus építkezésre utaló elemekként említett vízvetős támpillérek és faragott párkányok egy későbbi átépítés során kerültek a helyükre.

[50] A sekrestye méreteit a támpillérek feltételezett helye, valamint a csonttár északi falának nyomvonala alapján számítottuk ki.

[51] BORDI Zsigmond Lóránd 2009, 239; 256, 12. tábla, 3.

[52] BORDI Zsigmond Lóránd 2012a, 194; 224, 25. tábla, 2.

[53] BARABÁS Hajnalka 2007, 331.

[54] DÁVID László 1981, 145; 147, 143. kép. A.

4. periódus. (*21. tábla, 4*) Kisebb méretű átalakítás volt, amely nem befolyásolta nagymértékben a templom összképét. Ennek során az északi oldalon a templomhajó és a sekrestye találkozásánál egy nagyméretű, 3,30 × 6,40 × 2,70 × 6,80 méteres belterű csonttárat építettek. Az északi sarkán, feltehetőleg a talaj lejtése miatt támpillér által megtámasztott építmény, az északi fal harmadik támpillérénél és a sekrestye sarkánál csatlakozott a templom épületéhez.

A környék viszonylag bolygatott rétegei, valamint a leletek teljes mértékű hiányából kifolyólag nem rendelkezünk adatokkal építésének időpontját illetően, vagy azzal kapcsolatban, hogy ez volt-e a templom első csonttára, vagy állt itt előtte is egy hasonló jellegű építmény. Az írott források is csak egyetlen alkalommal, viszonylag későn, 1765-ben emlékeznek meg róla.[55] A többi falazattal való kapcsolata alapján egyértelmű, hogy megépítésére a templomhajó átalakítása és boltívezése után, legkorábban a 16. században kerülhetett sor.

A csonttárak megépítésére a középkori templomok belsejében és közvetlen környékén a temetkezésre használt terület telítődése miatt volt szükség. Vidékünkön a legtöbb kutatott templom esetében (Pl. Kálnok[56], Kézdialbis[57], Sepsiszentkirály[58], Vargyas[59]) a csonttárak már a 15. század folyamán megjelentek. Ennek ellenére léteznek olyan esetek is, amikor a csontár megépítésére csak a 16. század folyamán került sor. A dobói plébániatemplom a hajóból nyíló csonttára a legutolsó, a 16. századra keltezhető eleme az épületegyüttesnek, késői építése feltehetőleg a templom köré temetkező közösség kis létszámával magyarázható.[60] Ugyancsak a 16. századra keltezhető a dálnoki középkori templom csonttára is, de itt a templomot övező várfal építése során felszámolt temetkezések miatt került sor először egy ideiglenes, fából emelt kisméretű helyiség kialakításra, amelyet utóbb, az 1526. évi teljes körű átépítés során már kőfalazattal, a templom szerves részeként építettek újjá.[61] A Szent Mihály-templom esetében kérdéses, hogy miért került sor ennyire későn a csonttár felépítésére, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a templom körül ebben az időszakban négy település, a két Lemhény, Baksafalva és Almás lakossága temetkezett. A déli oldalon nyitott felületek alsó, emberi csontok töredékeivel kevert alsó rétegei azt támasztják alá, hogy a templom közvetlen környékén voltak temetkezések, de egyúttal azt is, hogy ezeket egy adott időpontban teljes egészükben eltávolították. A sírok kiásásnak időpontjára viszont nem rendelkezünk adatokkal, de a szintjük fölött húzódó építőanyag-törmeléket tartalmazó rétegek arra utalnak, hogy erre a szentély utolsó átépítése körüli időszakban kellett sor kerüljön.

Végezetül az sem zárható ki, hogy a csonttár megépítésére a cinterem első, a 1716-ban régiként és romosként emlegetett[62], ismeretlen időpontban emelt falának építését követően került sor.

5. periódus. (*21. tábla, 5*) A templom következő átalakítását a boltíves, gótikus szentély lebontása, és új szentély építése jellemezte. Mint ahogy azt az 1. és 15. felületben megfigyeltük, a mai szentély alapjai részben ráépültek a korábbi szentélyre, anélkül azonban, hogy követnék annak egykori nyomvonalát. Az új szentély, amely megörökölte elődje északi falát, egy szabálytalan alakú, sokszögzáródású, belül 9,20 méter hosszú, a diadalívnél 8,35, keleti végén 7,85 méter széles építmény lett, amelynek tengelye 5°-kal hajlott el a hajó tengelyéhez viszonyítva. Sarkait újonnan épült, falával kötésben levő vízvetős támpillérek támasztották, és oldalfalainak alsó regiszterét faragott lábazati párkányokkal díszítették.

A munkálattal egy időben került sor a hajó menynyezetének átalakítására is, ugyanis itt is felszámolták a boltíves mennyezetet, amelynek helyét egy, a 18. századi források által említett, immár az egész templomra kiterjedő fából készült síkmennyezet vette át.

Az átépítés időpontjáról nem rendelkezünk írott forrásokkal, mint ahogy a régészeti feltárás során sem sikerült erre utaló keltezőleletet találni.

A felsőháromszéki katolikus templomok építéstörténetét figyelembe véve, miszerint a 17. század első felében, néhányuk esetében (Kézdiszentlélek – 1622,[63] Gelence – 1628,[64] Esztelnek – 1635[65]) zajlottak jelentősebb átépítési munkálatok, elképzelhető, hogy hasonlókra Lemhényben is sor kerülhetett. Az átalakítás legfelső időhatáraként az 1680. év jöhet számításba, amikor Vito Piluzo minorita szerzetes, az erdélyi rendtartomány provinciálisa, marcianopolisi érsek és moldvai apostoli helynök új főoltárt szentelt fel a templomban.[66] Erre azért volt szükség, mert az új szentély megváltozott iránya miatt az oltár is áthelyeződött, és értelemszerűen szükségessé vált az újraszentelése.

[55] CSÁKI Árpád 2015, 180.
[56] BORDI Zsigmod Lóránd – MÉDER Lóránt László 2009, 267.
[57] BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd 1999, 254–255.
[58] BORDI Zsigmod Lóránd 2012a, 194.
[59] BARTÓK Botond 1997, 177.
[60] BORDI Zsigmod Lóránd 2009, 239.
[61] BORDI Zsigmond Lóránd 2011, 9, 19. tábla.
[62] „*cinctura autem lapidea dimissa et ruinata*", CSÁKI Árpád 2015, 177.
[63] *REEDIFICATUM 1622* – építkezési felirat részlete a templomhajó deli oldalán, GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995, 148.
[64] *RENOVATUM HOC TEMPLUM ANN[O] DO[MI]NI 1628* – felirat a kazettás mennyezeten, TÜDŐS S. Kinga 2002, 108.
[65] BOROS Judit 1977, 489.
[66] CSÁKI Árpád 2015, 177.

6. periódus.[67] (*21. tábla, 6*) A templom utolsó, 1776–1777-ben lezajlott nagyméretű átalakítása jellemzi. A munkálat a régészeti kutatás során jól megfigyelhető nyomaként, alapokig bontották vissza a csonttárat, valamint mintegy 1,5 méterrel a föld színe fölé a déli és a nyugati oldalon, az ajtók két oldalán emelkedő támpilléreket. Az átalakítás a sekrestyét sem kímélte, amelynek – falkutatás hiányában, csak a falvastagságokra támaszkodva, csak északi falának egy része maradt lábon.

Ezek után épült meg a nyugati és déli oldal portikusza, valamint a sekrestye is megkapta a mai formáját.

A templom belsejében lebontódott a 3. periódus során épült diadalív, az 1720 után emelt fából készült nyugati karzat és az ismeretlen helyen álló, 1728-ban épült prédikálószék.[68] A templom teljes egészében a falakhoz támaszkodó konzolokra támaszkodó téglából rakott dongaboltozatot és új diadalívet kapott, amelynek érdekében a falkoronát mintegy 1,20 méterrel meg kellett magasítani. A munkálat maga után vonta a tetőszerkezet újjáépítését, valamit a nyugati oromfal átalakítását is, amely most kapta meg barokkos díszítését. A templombelső másik új eleme a boltozat konzoljaival szerves kötésben levő orgonakarzat megépítése volt, amelyen keresztül hozzáférhetővé vállt a nyugati portikusz emeleti helyisége. A karzat megközelíthetősége érdekében megépült a templom délnyugati sarka mellett álló lépcsőház is. Ugyancsak ennek az átalakításnak a szerves részét képezi az új, falra függesztett, a sekrestyén keresztül megközelíthető szószék is.

A várfal

A Szent Mihály-templomot övező várfalról a mellette nyitott kutatási felületek (3., 8., 9., 10–13. felület) elegendő információval szolgálnak arra, hogy képet lehessen alkotni koráról és építési szakaszairól.

Ez alapján a fal és hozzá csatlakozó tornyok egységes egészt alkotnak, csatlakozási szakaszaikon nem mutatkoznak falszövetbeli elválások. Az egyetlen különbség az alapozások szintjén jelentkezik, ahol a tornyok alapjait a magasabb építmény miatt mélyebbre ásták le.

A fal építésének ideje a 8. és 9. felületben talált leletanyag (kerámia- és kályhacsempe-töredékek) alapján a 18. századra tehető. Ezt a keltezést tovább pontosítják a számadáskönyvek bejegyzései,[69] amelyek a fal építésével kapcsolatos kiadásokat rögzítették az 1761 és 1764 közötti időszakban.

Ez alapján cáfolható a szakirodalomba foglalt mindhárom feltételezés, melyek szerint a mai várfal a 15. század végén – 16. század elején,[70] a 17. század elején,[71] vagy a 17. század folyamán[72] épült volna.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a lőrésekkel ellátott fal csak a harmadik „kerítésnek" számít a templom körül.

Időrendben az első ilyen jellegű építménynek az az ismeretlen rendeltetésű, alakú és magasságú kőfal tekinthető, amelyet a 18. század első felében régiként és romosként jellemeztek.[73] A régészeti kutatás alkalmával – melynek során elsősorban az álló épületelemekre koncentráltunk –, nem kerültek elő nyomai, de a templom déli oldalán nyitott felületek alapján le lehet vonni vele kapcsolatban legalább egy következtetést, mégpedig azt, hogy e korai kőfal a mainál kisebb területet zárt körbe. Erre utal az a tény, hogy míg a templom mellett előkerültek temetkezésre utaló nyomok, addig a fal mellett nyitott 9. felületben a töltésrétegek alatt már a domboldal természetes talaját alkotó kompakt fekete föld található. E réteg bolygatatlansága azt támasztja alá, hogy a korai kőfal meglétének idején ez a terület azon kívül helyezkedett el, és ide már mint cintermen kívüli részbe nem temetkeztek. Ez az észrevétel meg is határozza a további kutatások irányát, ugyanis a korai cinteremfalat, vagy annak nyomait a templomhajó déli falától mért mintegy 10–12 méteres szakaszon kell keresni.

A második, ezúttal a szó legszorosabb értelmében vett, deszkából készült kerítés, a korai fal lebontása után emelődött. Nyomai a 3. és a 13. felületben kerültek a felszínre, az egykori, egymástól 2,20 méterre található faoszlopok maradványainak formájában, ami azonban túlságosan kevés ahhoz, hogy megállapíthassuk, milyen típusú (deszka- vagy sövényfonatú) kerítésről van szó. A maradványok elhelyezkedése alapján megállapítható, hogy ez a kerítés – legalábbis az északkeleti oldalon – a mai fal vonalát követte.

A templomtorony

A ma álló harang- és kaputorony alsó része, mint ahogy azt alapjának és felmenő falának összeszövése mutatja, egységes építményként mutatkozik. A mellette ásott szelvényből semmilyen keltező lelet sem került elő, úgyhogy építésének idejét egyelőre nem lehet meghatározni. Várfallal való kapcsolatából

[67] Nem soroltuk be az építkezési periódusok közé az írott forrásokból ismert, a templom bejáratai elé 1717-ben emelt, zsindellyel fedett, fa portikuszok építését (Vö. CSÁKI Árpád 2015, 177–178), amelyek azonban nem hagytak maguk után semmilyen régészeti lenyomatot, és nem hoztak alapvető változásokat a templom alapszerkezetében. Amennyiben ezeket mégis bele kellene illeszteni a templom periodizálásába, akkor 5a periódusként hivatkoznánk rá.

[68] CSÁKI Árpád 2015, 178.

[69] CSÁKI Árpád 2015, 180.

[70] TÜDÖS S. Kinga 2002, 137.

[71] KÓNYA Ádám 1980.

[72] GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995, 154.

[73] CSÁKI Árpád 2015, 177, 179.

azonban kiderül, hogy annak építésénél mindenképpen régebbi, mint ahogy régebbi a falat megelőző deszkakerítésnél is.

Régészeti leletek hiányában, a torony építéstörténetével kapcsolatban csak a levéltári kutatás eredményeire hagyatkozhatunk. Az 1823. évi vizitáció által említett felirat közlését, mely szerint építése 1546-ra tehető,[74] a kutatás jelenlegi állapotában nem tudjuk sem igazolni, sem pedig megcáfolni. A mérleg nyelvét azonban inkább ez utóbbi felé döntené az a tény, hogy a torony falában nincsen nyoma a 16–17. századi tornyokra jellemző lőréseknek vagy lőrés alakú ablakoknak. Végezetül még az sem zárható ki, hogy a mai torony egy korábbi helyén, annak építőanyagát újrafelhasználva épült fel.

Összegzés

A 2011. évi kutatások számos ponton tisztázták a templom és a körülötte levő „erődítmény" történetét és fejlődését. Noha a kutatások csak a templom külső részére korlátozódtak, sikerült felszínre hozni a 14. századi források által említett templom egyes részleteit, valamint sikerült azt is megállapítani, hogy a legkorábbi és a mai épület között több átépítéssel és átalakítási fázissal kell számolnunk.

A régészeti kutatás eredményei egyúttal cáfolták azokat a legtöbbször tényként kezelt feltételezéseket, melyek szerint a templomot övező védőfal középkori (16–17. század) eredetű. A fal melletti szelvényekben feltárt, keltező jelleggel bíró régészeti leletek minden esetben a 18. század első felének jellegzetességeit hordozzák, és ezek alapján a Szent Mihály-hegyi templom védőfala egyike Háromszék legkésőbbi, talán éppenséggel legutolsó templomot övező védművének.

Az ásatás korlátozott jellegéből kifolyólag számos kérdés nyitott maradt (pl. a templom korai periódusainak alaprajzi változásai), valamint a levéltári kutatások eredményei éppenséggel újakat vetettek fel (a korai várfal és torony kérdése), amelyeket azonban csak további kutatások révén lehet majd tisztázni.

A templom történetével kapcsolatban felmerül és egyelőre megbízható módon megválaszolatlan marad az a kérdéses, hogy miért áll szinte egyedüliként[75] a messze lakott helyektől. A korszak törvényei alapján („*minden tíz falu építsen templomot*" – II. törvénykönyv, 34. fejezet) kézenfekvő lenne nagyon korai, Szent István-kori alapításról beszélni, de a régészeti leletek révén bizonyosra vehető, hogy a környék a 11. század folyamán alig volt lakott, sőt a 12. század közepéig[76] nem ismert egyetlen, biztosan a Magyar Királysághoz kötődő közösség sem.

A pápai tizedként kifizetett viszonylag nagy összeg (38 régi báni dénár)[77], arra enged következtetni, hogy a templomot már ekkor több település közösen használta. A korai középkor időszakából ezekről a falvakról nem rendelkezünk adatokkal, de a templom elhelyezkedéséből kifolyólag a két Lemhény[78] és (Kézdi)Almás, valamint, amennyiben már ekkor létezett, Baksafalva[79] jöhet számításba. A falvak népességéről a 16. század közepe előtt nem ismerünk adatokat, de 1567-ben a három helységben 79 szabad székely (adózó) portát írtak össze[80], amelyekhez még hozzá kell adni az ismeretlen számú lófők és darabontok, valamint a jobbágyok portáit.

Nem hagyhatjuk azt sem figyelmen kívül, hogy nem messze emelkedett Almás vára, amelyet jellegzetességei, elsősorban nagyméretű, lakótoronynak minősíthető tornya alapján a vidék magánvárai közé sorolható be. Tulajdonosáról vagy tulajdonosairól források hiányában semmit sem tudni. Közeli fekvésük révén Csomortán, Kézdialmás és a két Lemhény jöhet számításba a várhoz tartozó faluként.[81] Ez alapján lehetséges, hogy a vidéken egyedülálló módon a középkori településeken kívül a Szent Mihály-hegyen álló templom nemcsak egy, a klasszikus értelemben vett több települést kiszolgáló plébániatemplom, hanem egy birtok központi temploma volt.

Bordi Zsigmond Lóránd – Kovászna Megye Művelődési Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u., 1, 520003, bordi_lorand@yahoo.com

[74] CSÁKI Árpád 2015, 176.

[75] Háromszéken csak a szintén a pápai tizedjegyzékben említett esztelneki és a kutatatlan fotosmartonosi templom található a településektől viszonylag távolabb.

[76] Lásd a zabolai és székelypetőfalvi temetőket.

[77] A korabeli pénzláb 1 aranyforint = 24 garas = 48 régi báni dénár átszámítással több mint ľ forintot tesz ki.

[78] A középkor folyamán Lemhény még két különálló településből tevődött össze: a tulajdonképpeni Lemhényből (ma az Alsólemhénynek nevezett falurész), valamint az ettől északra fekvő *Venice, Venece* vagy *Velence* néven említett településből. Míg Lemhény folyamatosan szerepel a forrásokban, addig Venice felbukkanása, amely először 1567-ben tűnik fel (SzO, II, 1876, 222), szórványos jellegű.

[79] Baksafalva ma Kézdialmás keleti falurésze, amely a fejedelemség korában különálló településként létezett. Első említése 1602-ből származik (SzO. Ús., IV, 57), de az itt előforduló Baksa (az összeírásban *Baxa*) családnév mindenképpen korábbi voltát feltételezi. Baksafalva Venicéhez hasonlóan szórványosan szerepel a forrásokban, utolsó említése önálló településként 1699-ből származik (VISCONTI, Giovani Morando 1699).

[80] Lemhényben 51, Venicén 17 és Almáson 11 porta; SzO, II, 1876, 222.

[81] BORDI Zsigmond Lóránd 2012b, 130.

Nyomtatásban megjelent levéltári források

BZsKK
Báthori Zsigmond királyi könyvei. 1582–1602. Erdélyi történelmi adatok, VII. 3. Közzéteszi: Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó, Kolozsvár, 2005.
EOt, II
Erdélyi Okmánytár. II. kötet, 1301–1339. (Közzéteszi: Jakó Zsigmond), Budapest, 2004.
SzO.
Székely Oklevéltár. I–IV, (Szerk.: Szabó Károly), Kolozsvár, 1876–1895, VIII, (Szerk. Barabás Samu), Budapest, 1934.
SzO. Ús.
Székely Oklevéltár, Új sorozat, IV, (Közzéteszi: Demény Lajos, Pataki József, Tüdős S. Kinga), Kolozsvár, 1998.

Irodalom

BARABÁS Hajnalka
2007 A dálnoki református templom, *Acta Siculica 2007*, Sepsiszentgyörgy, 319–353.
BARTÓK Botond
1997 A Kovászna megyei Vargyas községbeli román kori és késő gótikus templomok romjai (Jelentés), *ACTA – 1996/1,* Sepsiszentgyörgy, 176–177, 180.
BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd
1999 Régészeti kutatások a kézdialbisi református templomban, *ACTA – 1998/1*, Sepsiszentgyörgy, 253–262.
BORDI Zsigmond Lóránd
2009 Dobó templomai, *Acta Siculica 2009*, Sepsiszentgyörgy, 227–260.
2011 *Jelentés a dálnoki református templom régészeti kutatásáról*, Kézirat a Székely Nemzeti Múzeum irattárában.
2012a A sepsiszentkirályi unitárius templom régészeti kutatása, *Acta Siculica 2011*, Sepsiszentgyörgy, 177–224.
2012b 13–14. századi magánvárak Kovászna megyében, in: Sófalvi András – Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből,* Énlaka–Székelyudvarhely, 115–148.
BORDI Zsigmod Lóránd – MÉDER Lóránt László
2009 A kálnoki református templom régészeti kutatásának rövid ismertetése, *Acta Siculica 2009*, Sepsiszentgyörgy, 261–282.
BOROS Judit
1977 Adatok az esztelneki műemléktemplom falfestményeihez, *Aluta*, VIII–IX, Sepsiszentgyörgy, 489–494.
CSÁKI Árpád
2012 Pesty *Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége, I*, Közzéteszi: Csáki Árpád, Budapest–Sepsiszentgyörgy.
2015 Levéltári adatok a lemhényi római katolikus egyházközség múltjára és a Szent Mihály plébániatemplom építéstörténetére vonatkozóan, *Acta Siculica 2015*, Sepsiszentgyörgy.
DÁVID László
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Bukarest.
GHEORGHIU, Ştefan Octavian
1985 *Arhitectura medievală de apărare din România*, Bucureşti.
GYÖNGYÖSSY János
1993 *Székely templomerődök,* Székelyudvarhely.
GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József
1995 *Székelyföldi vártemplomok*, Budapest, Háromszék vármegye.
KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor
2010 *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*, Budapest.
KÓNYA Ádám
1980 A lemhényi vár, *Megyei Tükör*, XIII, 2611, 1980. június 12.
LÉSTYÁN Ferenc
2000 *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, I–II, Budapest.
ORBÁN Balázs
1869 *Székelyföld leírása történeti, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból, III, Háromszék*, Pest.
PÁLMAY József
2000 *Háromszék vármegye nemesi családjai,* (reprint), Sepsiszentgyörgy.
POSSEVINO, Andrea
1584 Transilvania (1584). Szerk. Veress Endre, *Fontes Rerum Transylvanicarum*, III, Kolozsvár–Budapest, 1913.
POTSA József (főszerk.)
1899 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv,* Sepsiszentgyörgy.
SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
2010 *Erélyi kályhák és kályhacsempék*, Budapest.
TÓTH István György
1998 Az első székelyföldi katolikus népszámlálás (Salinai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból), *Történelmi Szemle*, XL, 1–2, 403–427.

TÜDŐS S. Kinga
1995 *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században (Háromszéki templomvárak)*, Budapest.
2002 *Háromszéki templomvárak*, Marosvásárhely.
VĂTĂŞIANU, Virgil
1959 *Istoria artei feudale în țările române. I. Arta în perioada de dezvolatre a feudalismului,* Bucureşti.
VESZELY Károly
1860 *Erdélyi egyháztörténeti adatok*, Kolozsvár.
VISCONTI, Giovani Morando
1699 *Mappa della Transiluania, e Prouintie contigue nella qualesi vedano li confini dell' Ongaria, e li Campam^{ti}: fatii dall'Armate Cesaree in queste ultime guere dadicata all'Aug^{ta}: regia maesta di Giuseppe primo, re de Romani, e d'Ongaria da Gio: Morando Visconti jup:^{no} inginiere per S M Ces: in Transiluania In Hermanstadt An: 1699. Stephano Welzer de Corona fecit. Joh. Conrad Predtschneider de Norimbergae sculp.*
VOFKORI László
1998 *Székelyföld útikönyve*, I–II, Budapest.

Istoricul bisericii fortificate Sf. Mihail de la Lemnia în lumina cercetărilor arheologice din anul 2011

(Rezumat)

Biserica Sf. Mihail de la Lemnia (jud. Covasna), inclusă între monumentelor istorice din România (Cod LMI CV-II-a-A-13234), este cunoscută din literatura de specialitate, ca un locaş de cult atestat documentar în prima jumătate a secolului al XIV-lea, care a suferit numeroase transformări pe parcursul timpului. Ansamblul fortificației format din zidul de incintă, întărit cu un turn-clopotniță prin care se face accesul în curte, respectiv două turnuri semicirculare, a fost datat, pe baza analogiilor bisericilor fortificate din regiune pentru secolul al XVI-lea sau al XVII-lea.

Primele cercetări arheologice la ansamblul bisericii au fost efectuate în cursul anului 2011. Informațiile relevate din cele 16 suprafețe cercetate (coroborate cu rezultatele cercetării de arhivă, care au avut loc în paralel) au reuşit să nuanțeze şi să clarifice o serie de aspecte privind istoria şi evoluția monumentului.

În cazul bisericii au fost evidențiate şase faze de construcție. Prima, o fază incipientă, cea atestată documentar în dijma papală din anul 1332, de formă şi dimensiuni necunoscute, a fost înlocuită la o dată incertă în cursul secolului al XV-lea cu un locaş de cult de factură gotică cu absidă poligonală, prevăzută cu sacristie. A treia fază de construcție, care a avut loc în cursul secolului al XVI-lea a constat din demolarea completă a navei fazei precedente şi construirea celei actuale, care la aceea dată a fost prevăzută cu un tavan boltit, cu nervuri de boltă realizate din teracotă. Pe parcursul aceluiaşi secol a fost ridicat pe latura nordică a bisericii un osuar (faza a patra).

Penultima transformare majoră (faza a cincea) a avut loc în cursul secolului al XVII-lea, la o dată anterioară anului 1680, constând din reconstruirea absidei, care a primit o orientare nouă, fiind necesară resfințirea altarului în anul menționat, respectiv prin înlocuirea tavanelor boltite cu altele simple, plane, realizate din lemn. Ultima intervenție majoră în structura bisericii a avut loc în cursul anilor 1776-1777, când biserica a fost transformată în stil baroc, în cursul căruia s-a demolat osuarul, s-a reconstruit sacristia, fiind ridicate totodată porticurile de pe laturile de sud şi de vest.

Cercetările efectuate în preajma zidului de incintă au infirmat faptul că acesta ar data din secolele XVI-XVII, construirea lui fiind datat pe baza materialul arheologic descoprit în straturile adiacente, pentru secolul al XVIII-lea.

Trebuie însă menționat, că zidul este cea de-a treiea structură de îngrădire ridicat în jurul bisericii, fiind precedat de un gard realizat din lemn, surprins pe latura nord-estică, respectiv de un zid de piatră, atestat de documentele aflate în arhivele ecleziastice, al cărui urme însă nu au fost surprinse, datorită caracterului cercetării, care s-a concentrat pe structurile existente.

Chiar dacă au dus la evidențierea unor aspecte noi cu privire la istoricul bisericii Sf. Mihail, cercetările sunt departe de a putea fi considerate terminate, fiind necesară continuarea lor atât în interior (pentru stabilirea formei şi dimensiunilor fazelor timpurii), cât şi în exteriorul ei pentru a se stabili datarea şi traseul primului zid de incintă.

The History of the "St. Michael" Fortified Church from Lemnia in the Light of the Archaeological Research in 2011

(Abstract)

The Church of St. Michael from Lemnia (Covasna county), listed among historical monuments in Romania (Code LMI CV-13234-a-A-II) is known in the specialty literature as a place of worship certified in the first half of the 14 century, which has undergone many transformations over time. The fortification ensemble consists of the enclosure wall, fortified with a bell-tower which makes the access to the courtyard, and two semicircular towers, was dated, base on the analogies of the fortified churches in the region for the 16^{thth} or 17th centuries.

The first archaeological researches of the church ensemble were made in 2011. The information revealed from the 16 investigated surfaces (in conjunction with archival research results, which were done in parallel), managed to nuance and clarify a number of issues concerning the history and evolution of the monument.

In case of the church there were revealed six phases of construction. The first, an early stage, certified by the papal tithe in 1332, with unknown shape and dimensions, was replaced at an uncertain date, during the 15th century with a Gothic place of worship with polygonal apse, and sacristy. The third phase of construction, which occurred during the 16th century, consisted of the complete demolition of the nave of the precedent phase and construction of the existing one, which at that time had been provided with a vaulted ceiling, with a ribbed vault made from terracotta. During the same century an ossuary was built on the north side of the church.(fourth phase).

The penultimate major transformation (the fifth phase) took place during the 17th century, at a previous date to 1680, consisting of the rebuilding of the apsis, which got a new orientation, as it required the rededication of the altar in the year mentioned, respectively by replacing the vaults, with other simple, plane ones made of wood. The last phase of transformation took place in the years 1776–1777, when the church was turned into Baroque style, in the period when the ossuary was demolished, the sacristy was rebuilt, and also the porticos were built on the southern and western sides.

The research made around the enclosure wall, have disproved that it dated in the 16th or 17th centuries, its construction being dated, to the 18th century, based on the archaeological material discovered in the layers adjoining.

It should also be noted, that the wall is the third containment structure built around the church, preceded by a fence made of wood, found on the northeastern side, respectively by a stone wall, certified by the documents in the ecclesiastical archives, whose traces were not found, because of way of the research that was focused on the existing structures.

Even if the research has led to the clarifying of some new aspects regarding the history of the church St. Michael, it is far from being ended, their continuation being requiring both inside (to determine the form and dimensions of the early phases) and outside, it to establish de building date and the trail of the first enclosure wall.

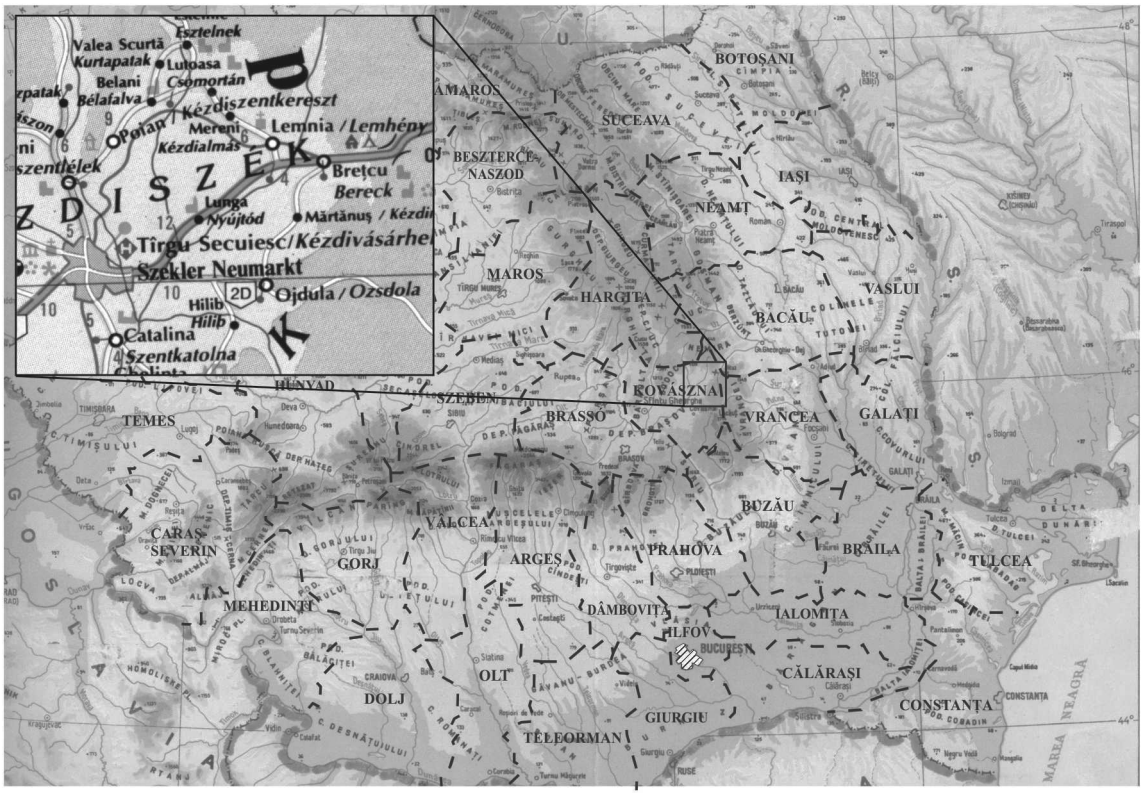

1.

2.

1. tábla 1. Lemhény és környéke Románia térképén; 2. A Szent Mihály-templom távlati képe

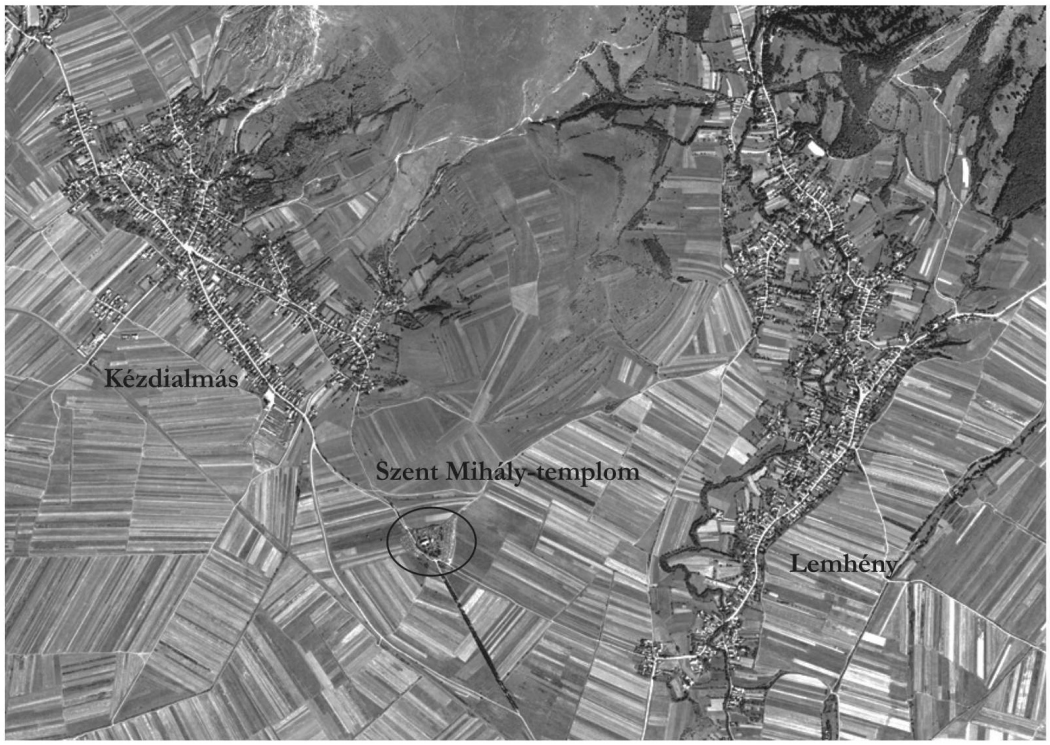

1.

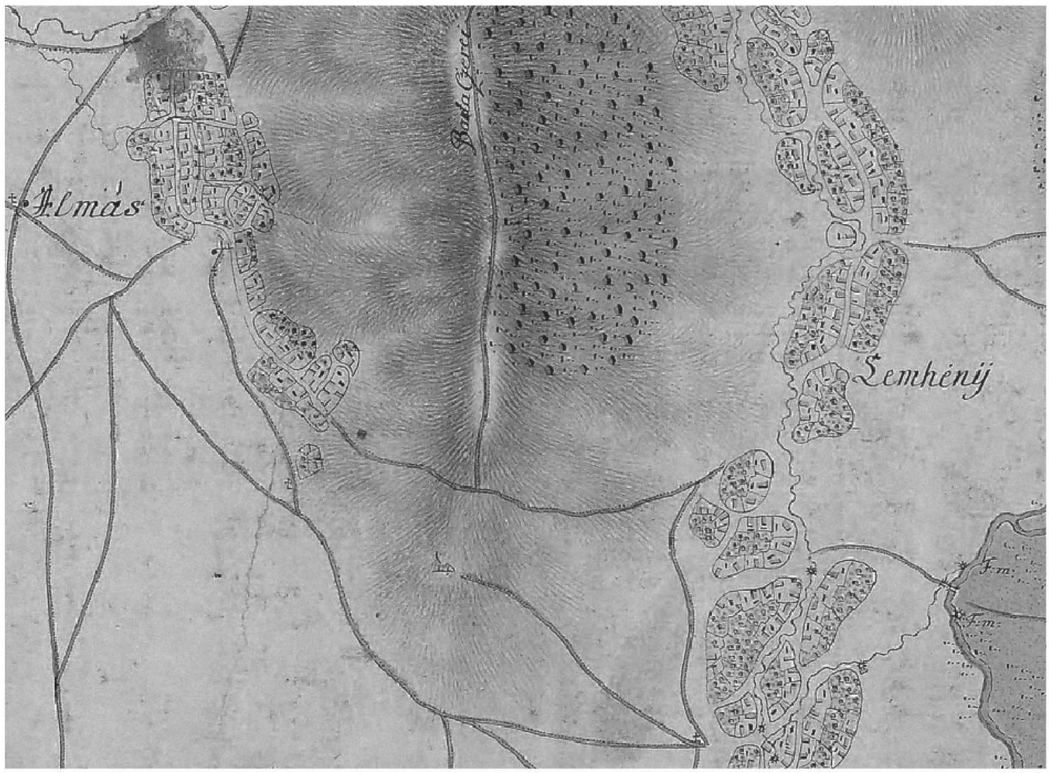

2.

2. tábla 1. A Szent Mihály-templom közvetlen környéke;
2. A Szent Mihály-templom és a környező falvak az első katonai felmérésen

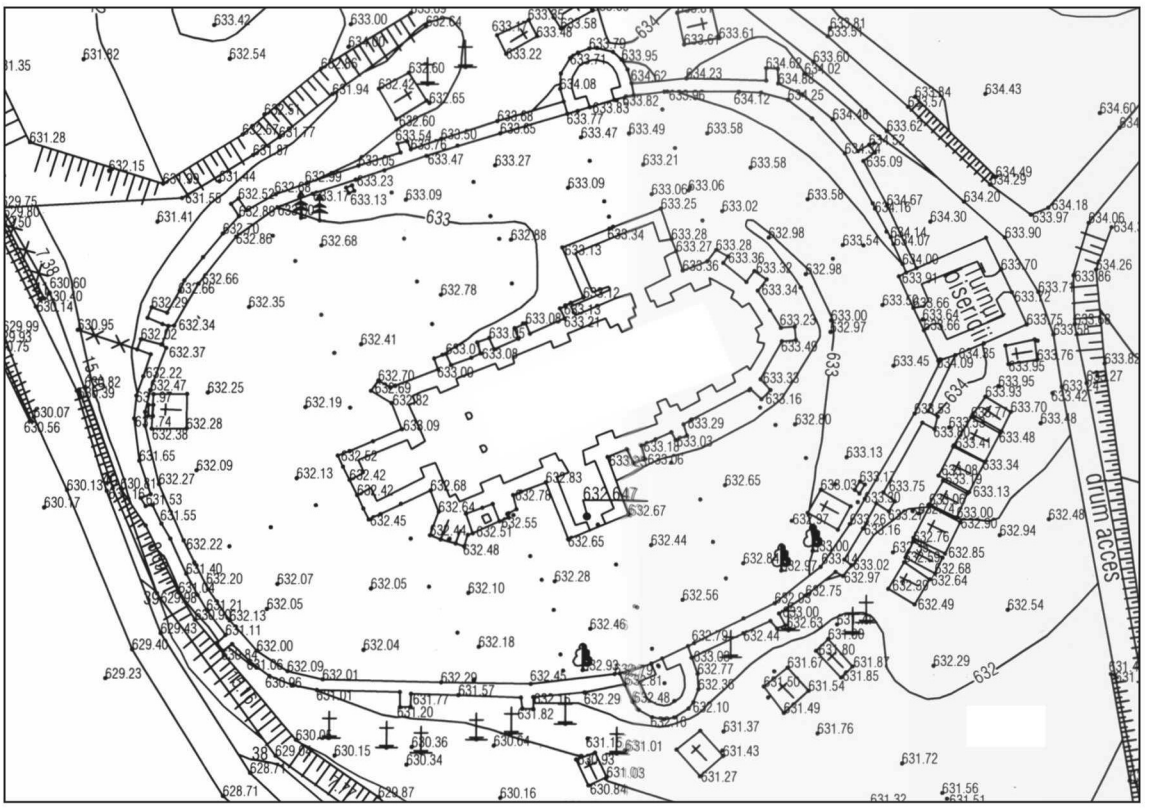

1.

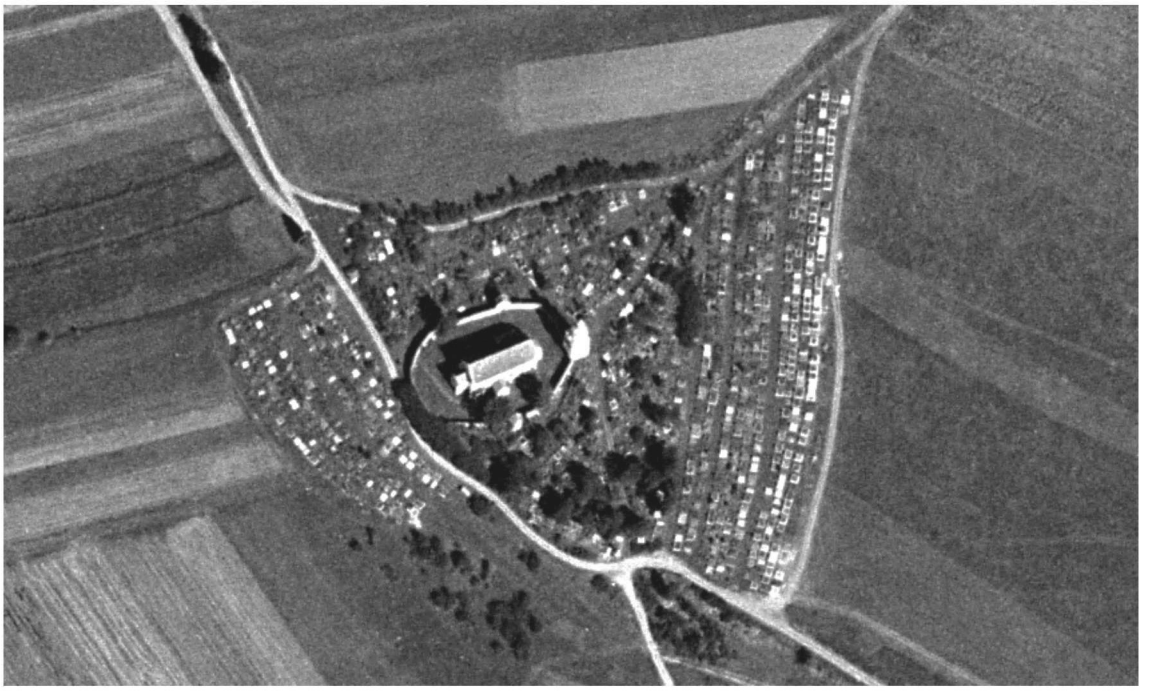

2.

3. tábla 1. A templom és a temető műholdról készült felvétele; 2. A templom topográfiai felmérése

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

4. tábla 1. A templom belseje; 2. A diadalív felirata; 3. A templom nyugati homlokzata; 4. Reneszánsz keresztelőmedence; 5. Gótikus keresztelőmedence; 6. A templom északi fala: a sekrestye (A) és a szószék feljárata (B); 7. A szentély és a sekrestye keleti oldala

1.

2.

3.

4.

5.

5. tábla 1. A déli portikusz; 2. Elfalazott ablaknyílás a déli portikuszon (1988); 3. A nyugati portikusz; 4. A karzatfeljáró; 5. A várfal a templom délnyugati oldalán

1.

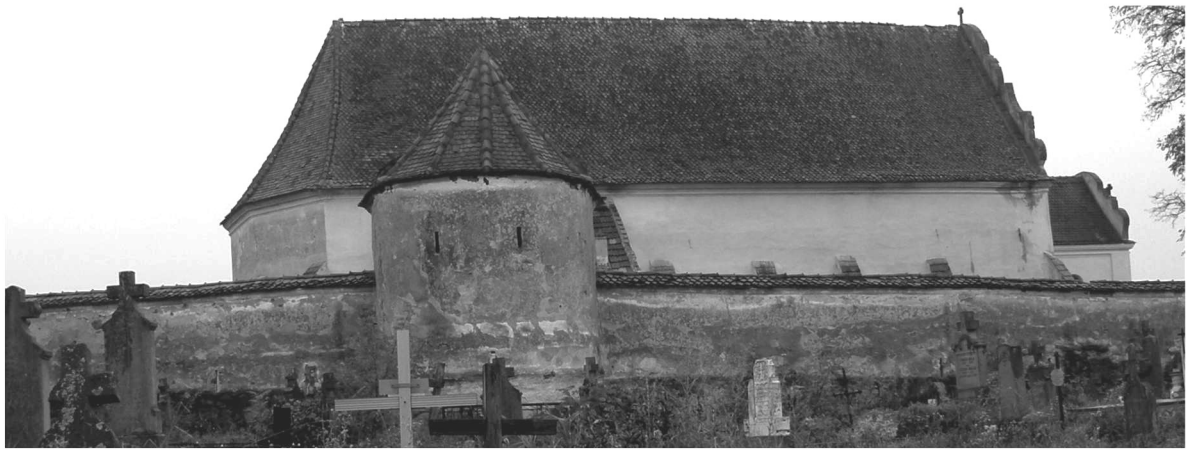

2.

3.

6. tábla 1. A déli oldal tornya; 2. Az északi oldal tornya;
3. Az északi torony a várudvar felől (a. Ajtónyílások és oromdísz, b. Felirat)

1.

2.

3.

7. tábla 1. Harangtorony – lemhényi bejárat; 2. Az almási bejárat; 3. Temetőrészlet a templom északkeleti oldalán

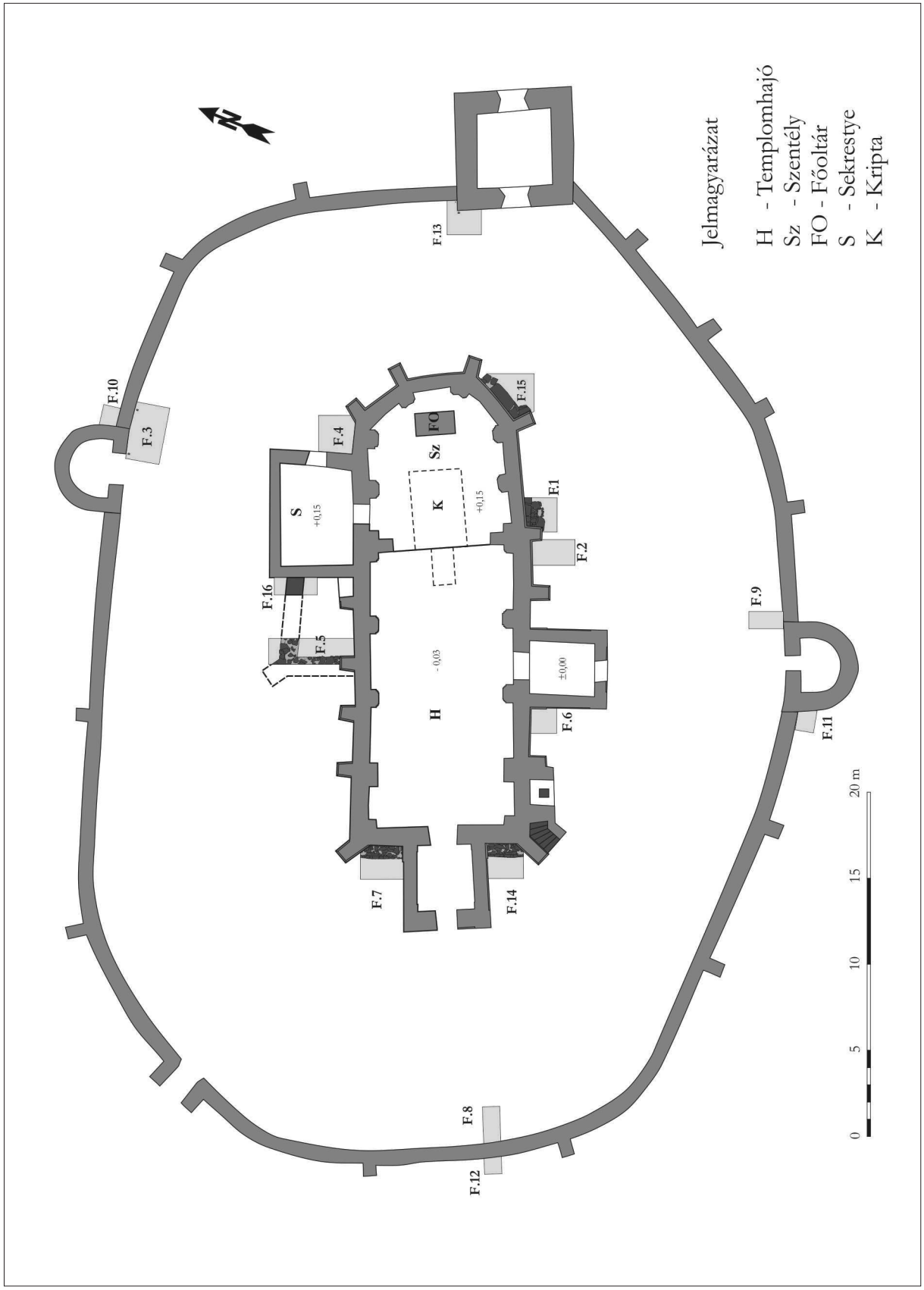

8. tábla A régészeti kutatás alaprajza

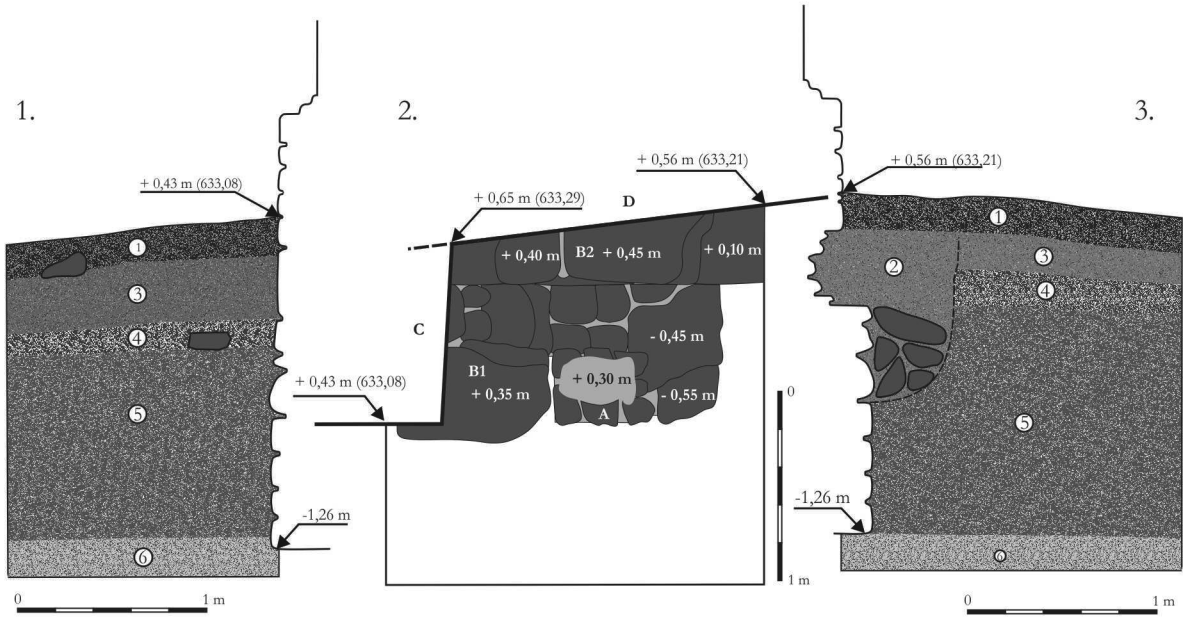

1. Növényi humusz
2. Vízelvezető árok
3. Laza, töltött földréteg
4. Tégla-, tetőcseréptöredékeket, és meszet tartalmazó réteg
5. Tégla- és emberi csonttöredékekettartalmazó földréteg
6. Agyagos réteg (szűztalaj)

A. Az 1. periódus diadalívének támpillére
B1. A 2. periódus szentélyének déli fala
B2. A 2. periódus diadalívének támpillére
C. A 3. periódus diadalívének támpillére
D. Az 5. periódus szentélyének déli fala

4.

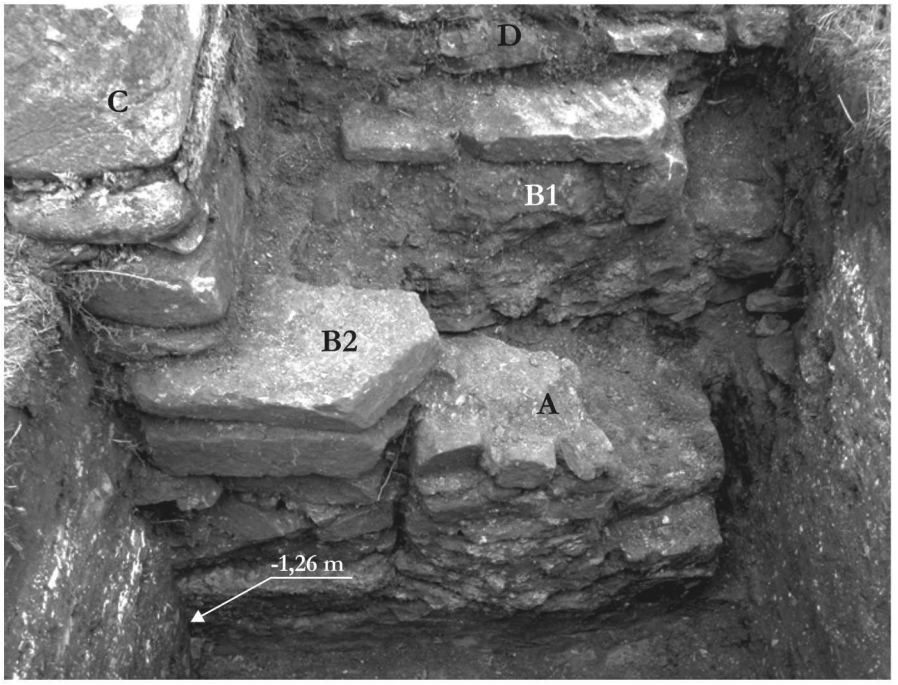

9. tábla Az 1. felület. 1. A nyugati oldal metszetrajza; 2. A felület alaprajza; 3. A keleti oldal metszetrajza; 4. A felületben feltárt falak

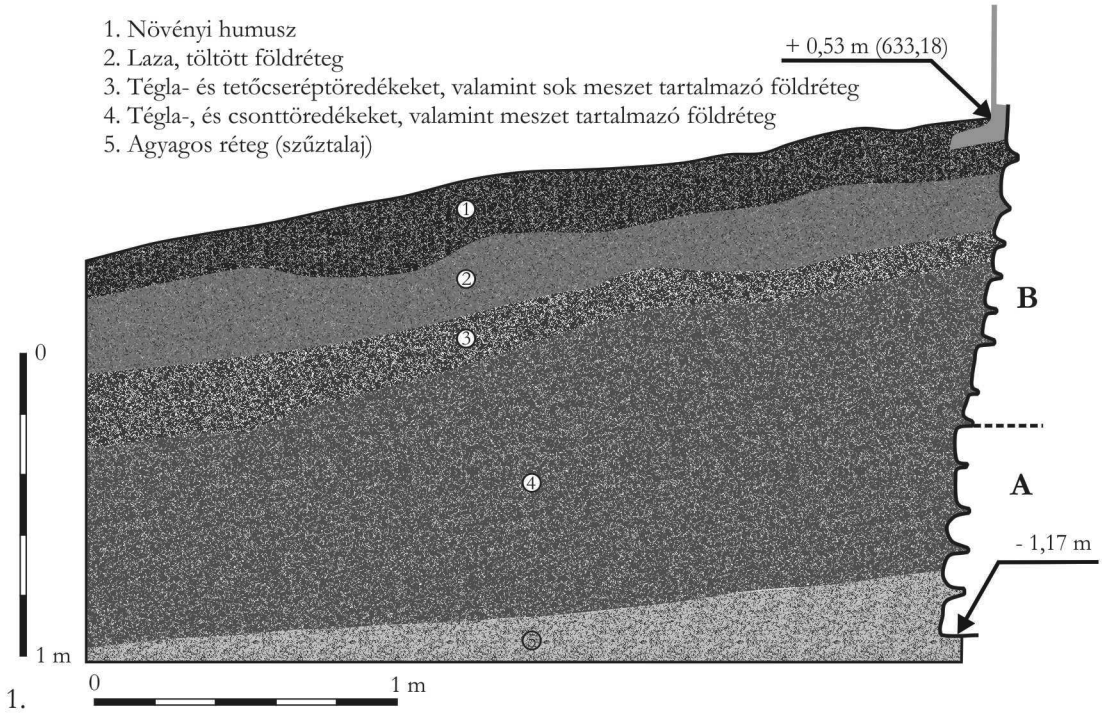

1.

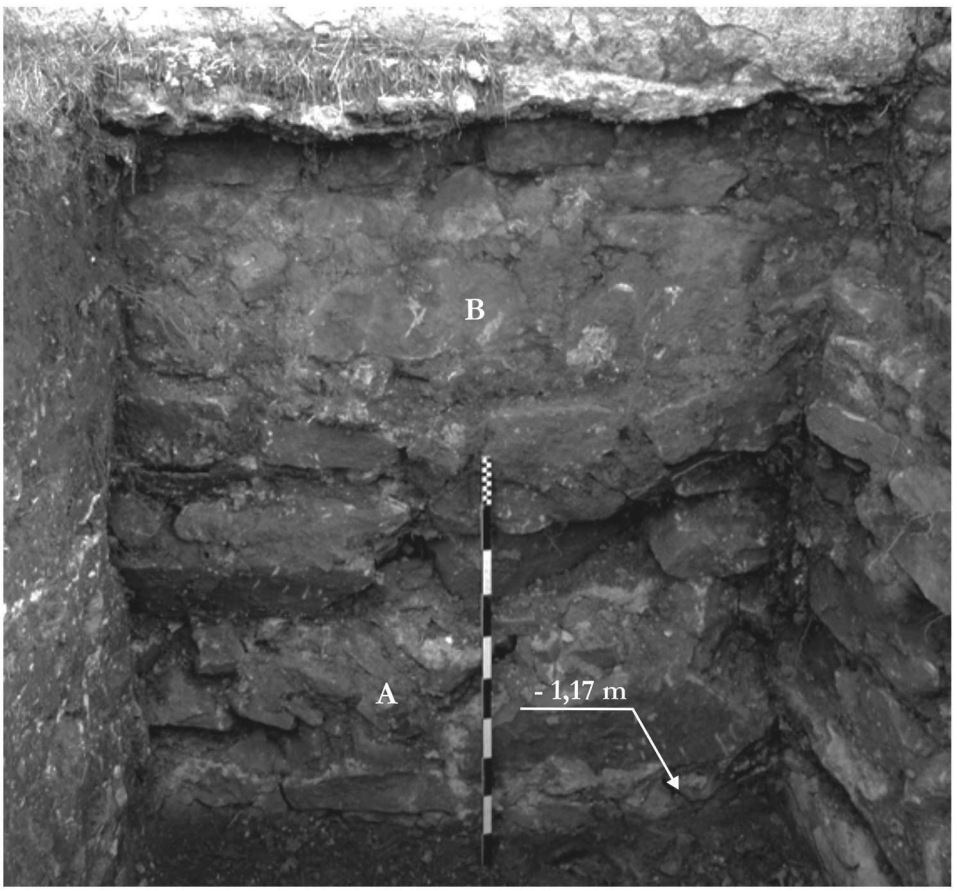

2.

10. tábla A 2. felület. 1. A nyugati oldal metszetrajza;
2. A templomhajó alapja a 2. felületben (A. A 2. periódus alapja; B. A 3. periódus alapja)

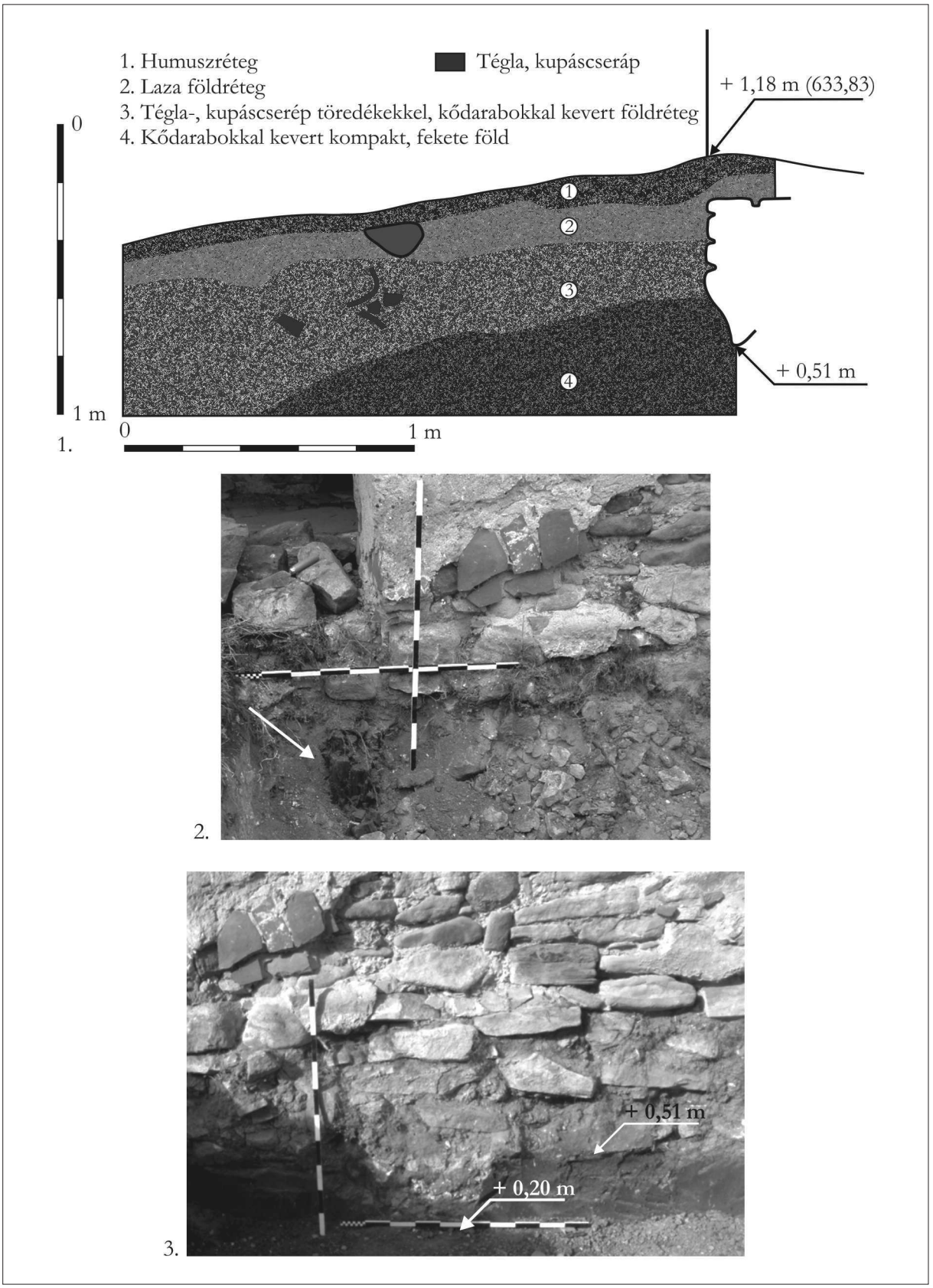

11. tábla A 3. felület. 1. A nyugati oldal metszetrajza; 2. Faoszlop maradványa a torony bejárata mellett; 3. Az északi torony és a várfal alapja

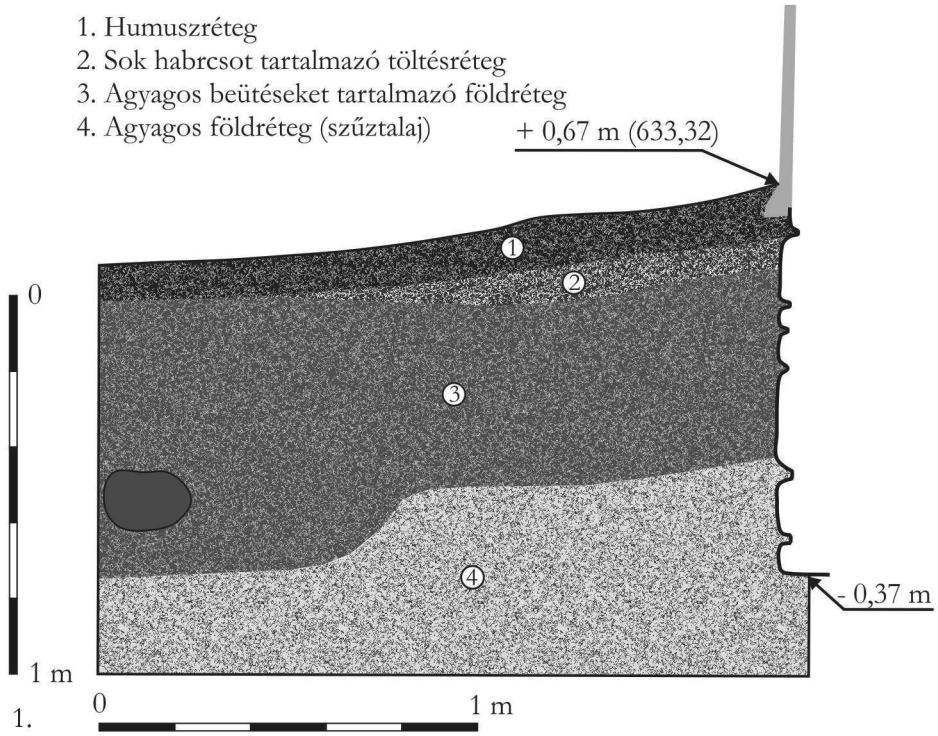

1.

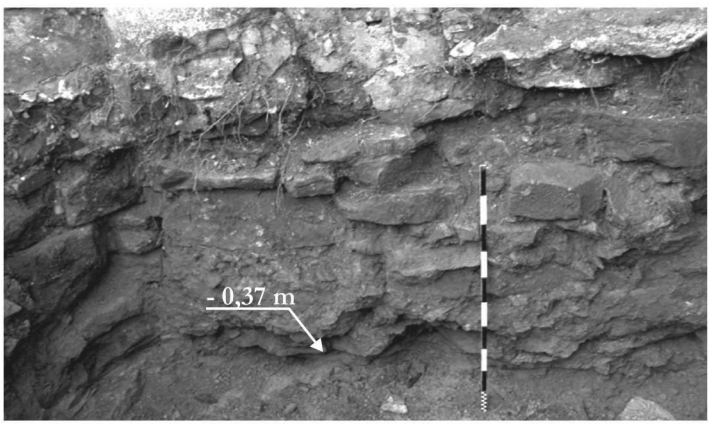

2.

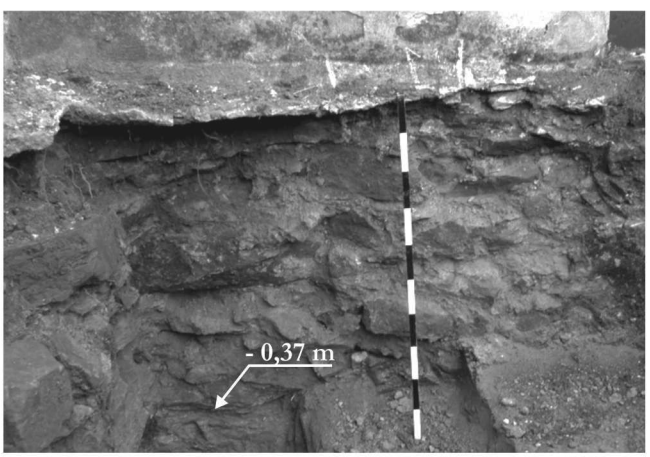

3.

12. tábla A 4. felület. 1. A keleti oldal metszetrajza; 2. A szentély alapja; 3. A sekrestye alapja

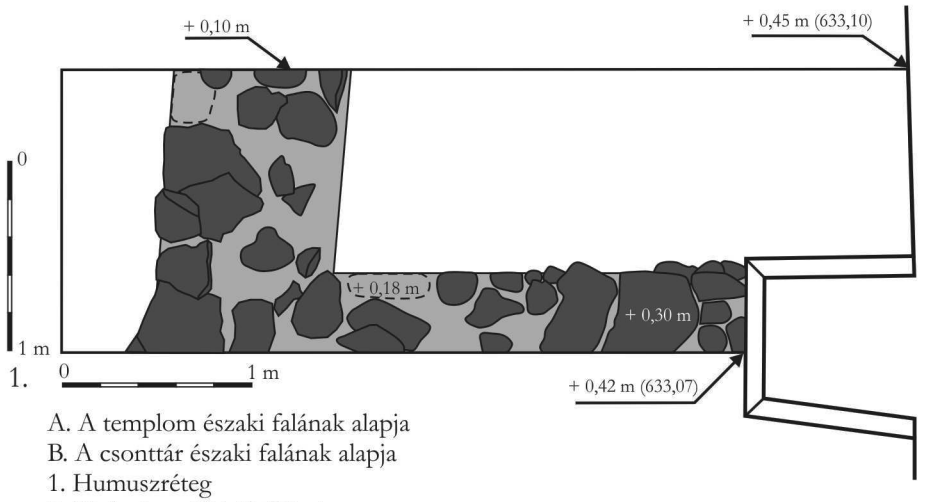

A. A templom északi falának alapja
B. A csonttár északi falának alapja
1. Humuszréteg
2. Téglatörmelékből álló réteg
3. Téglatöredékeket és habarcsrögöket tartalmazó réteg
4. Kompakt fekete föld
5. Agyagréteg (szűztalaj)

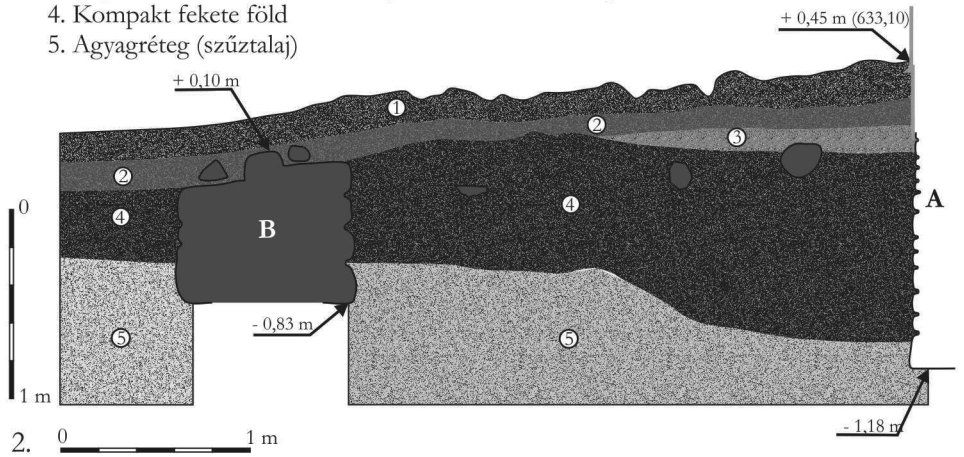

3.

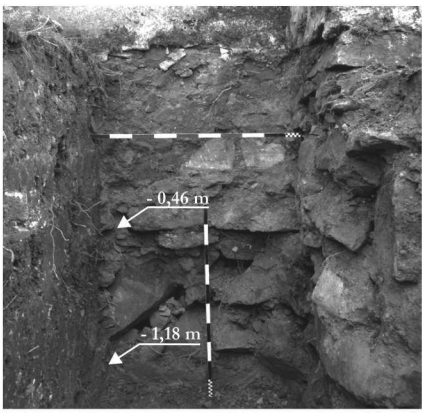

4.

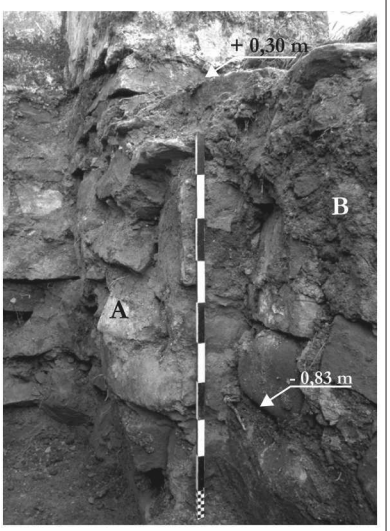

5.

13. tábla Az 5. felület. 1. A felület alaprajza; 2. A keleti oldal metszetrajza; 3. A csonttár alapja; 4. A templomhajó északi falának alapja; 5. A támpillér és a t csatlakozása

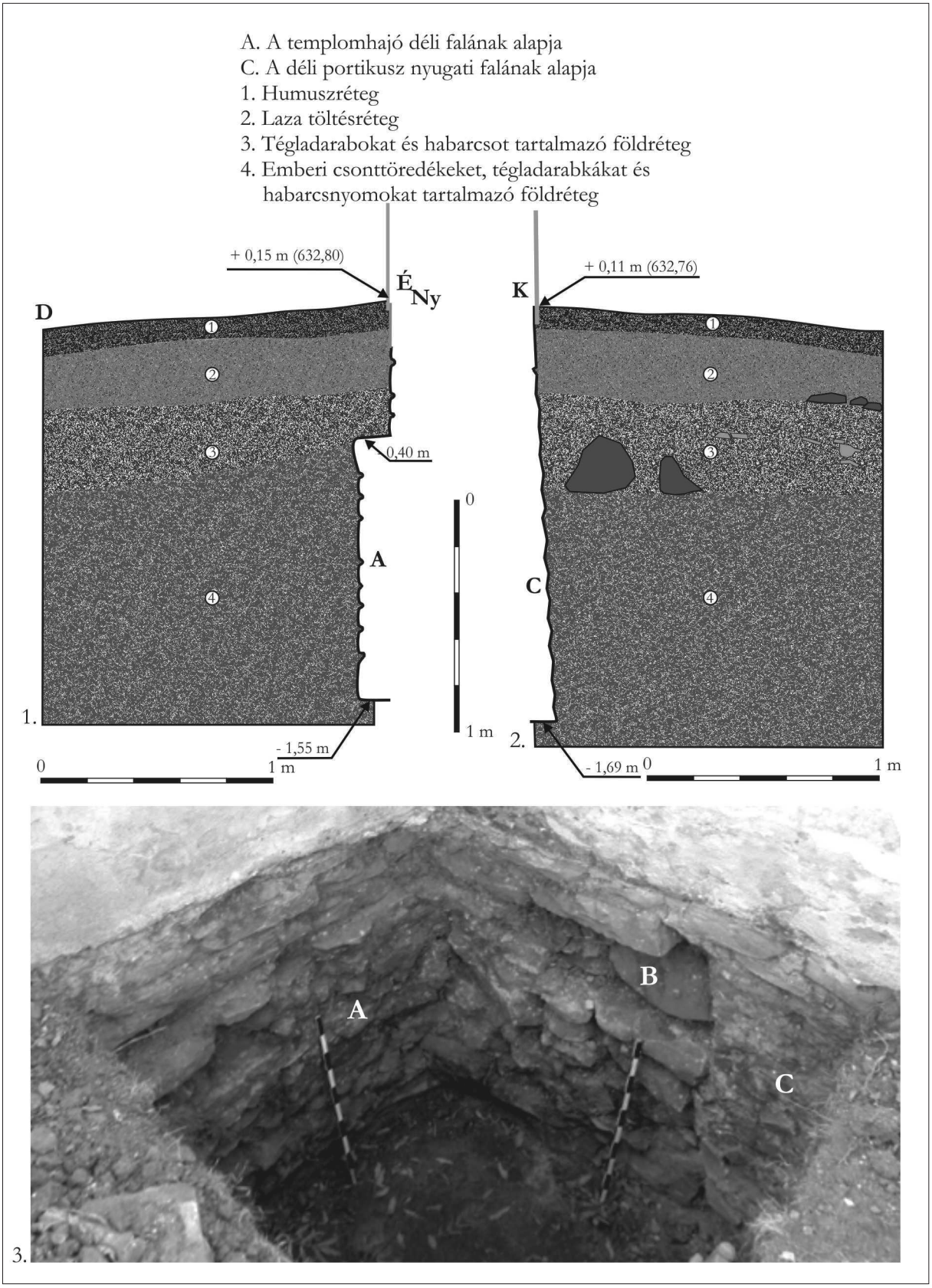

14. tábla A 6. felület. 1. A nyugati oldal metszetrajza; 2. A déli fal oldal metszetrajza; 3. Feltárt alapok (A. Templomhajó; B. Támpillér; C. A portikusz alapja)

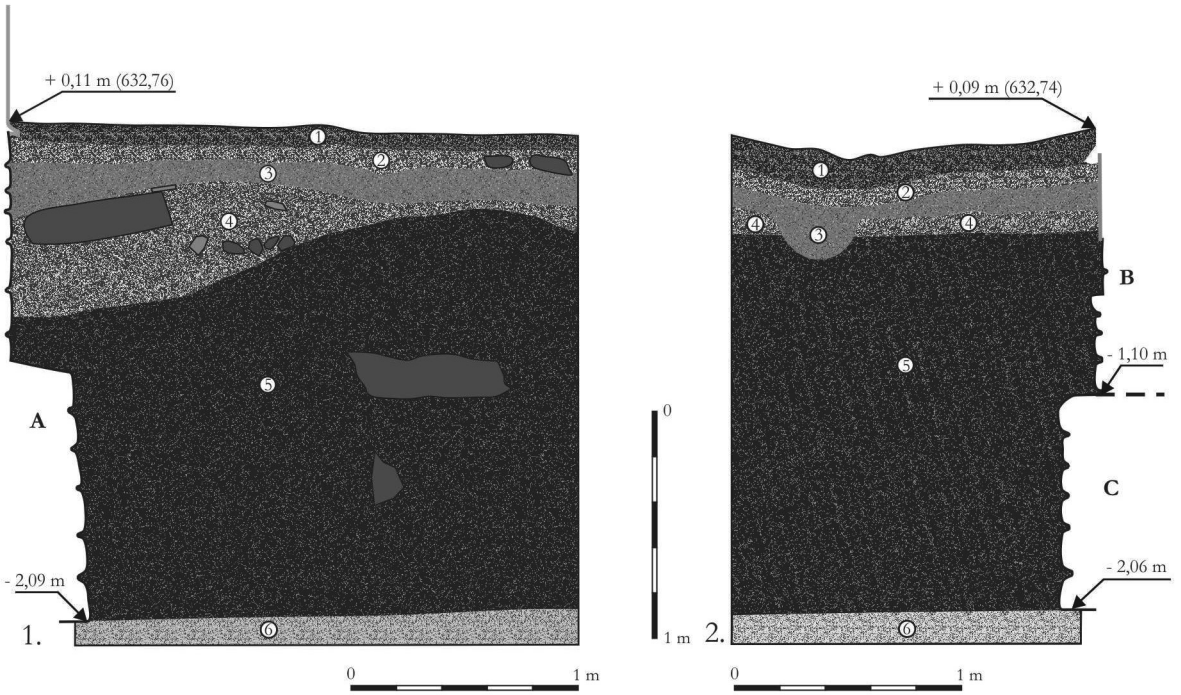

A. A nyugati portokusz alapja
B. A délnyugati támpillér alapja
C. A késő gótikus templom alapja
1. Humuszréteg
2. Levert vakolatréteg
3. Laza, habarccsal kevert földréteg
4. Habarccsal, tégla- és tetőcserépdarabokk kevert földréteg
5. Kompakt, habarcsdarabkákat tartalmazó földréteg
6. Agyagréteg, szűztalaj

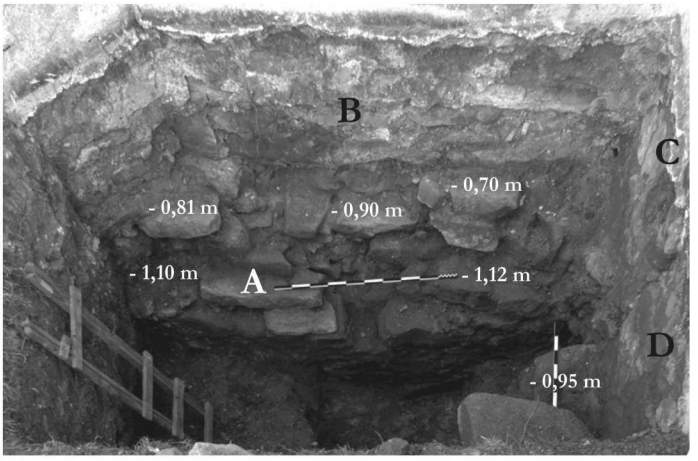

3.

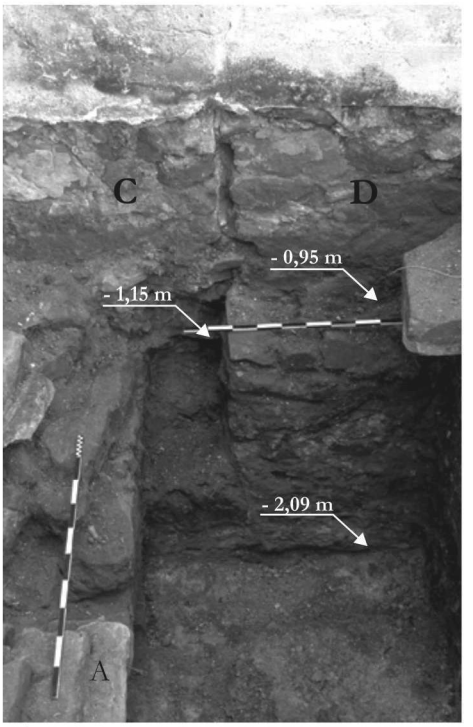

4.

15. tábla A 7. felület. 1. A nyugati oldal metszetrajza; 2. Az északi oldal metszetrajza; 3. A templomhajó nyugati falának alapja 4. A portikusz alapja (Jelmagyarázat: A. A 2. periódus alapja; B. A 3. periódus fala; C. Támpillér; D. A portikusz alapja)

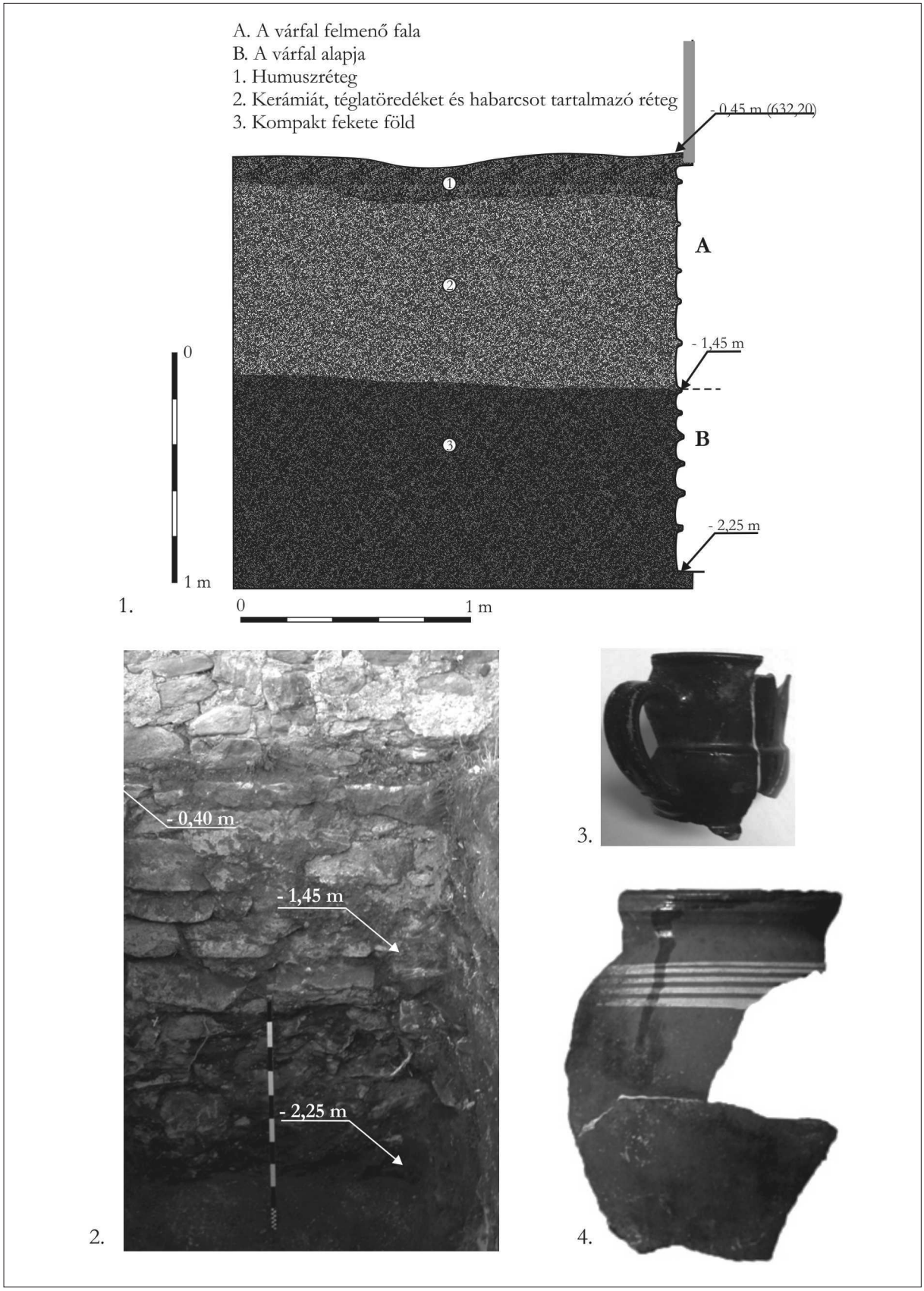

16. tábla A 8. felület. 1. A déli oldal metszetrajza; 2. A várfal alapja; 3. Kávébarna mázas füles csésze; 4. Mázatlan cserépfazék

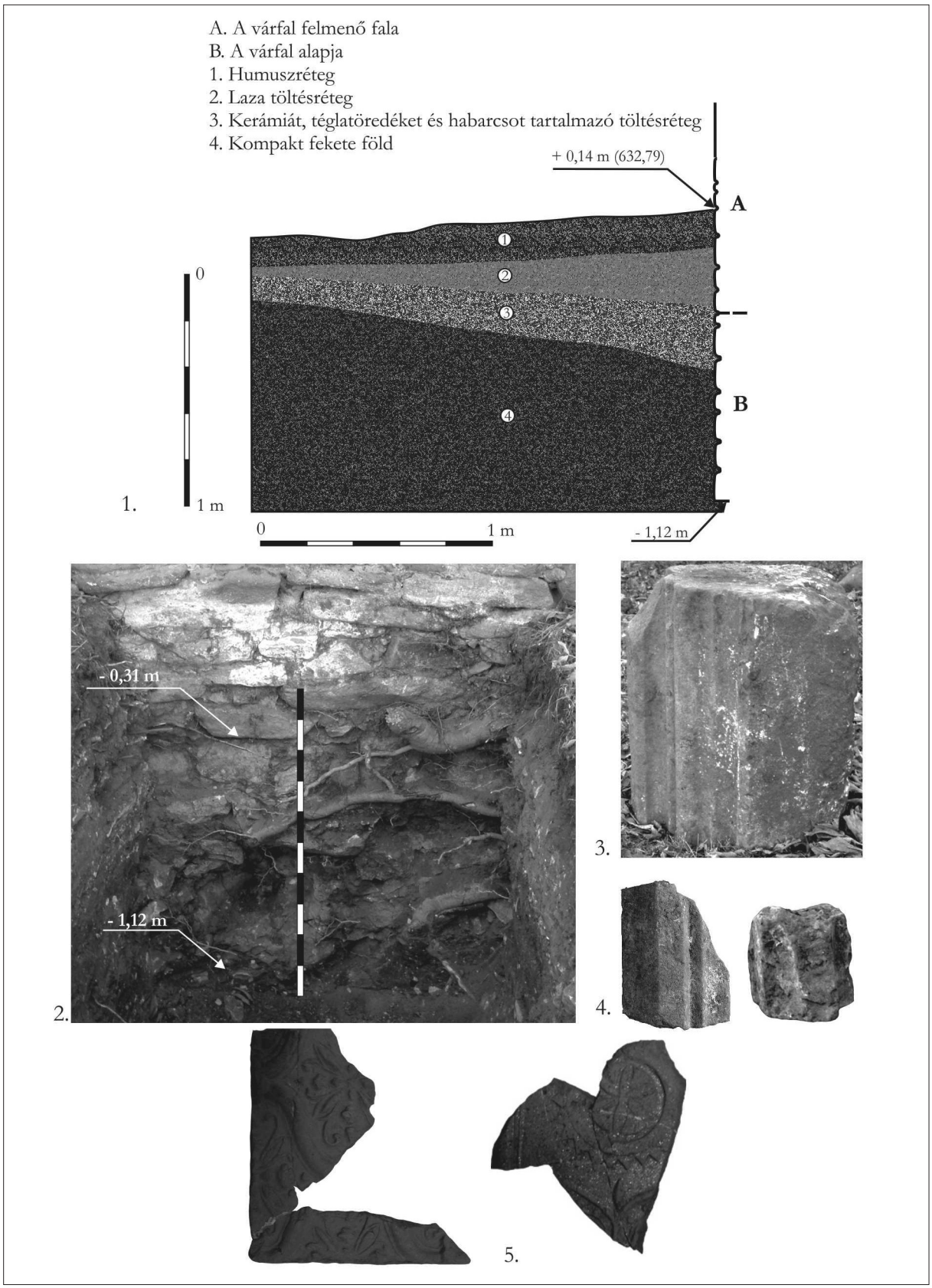

17. tábla A 9. felület. A keleti oldal metszetrajza; 2. A várfal alapja; 3. Gótikus ajtókeret szárkő; 4. Gótikus ablakkeret-töredékek; 5. 18. századi kályhacsempék

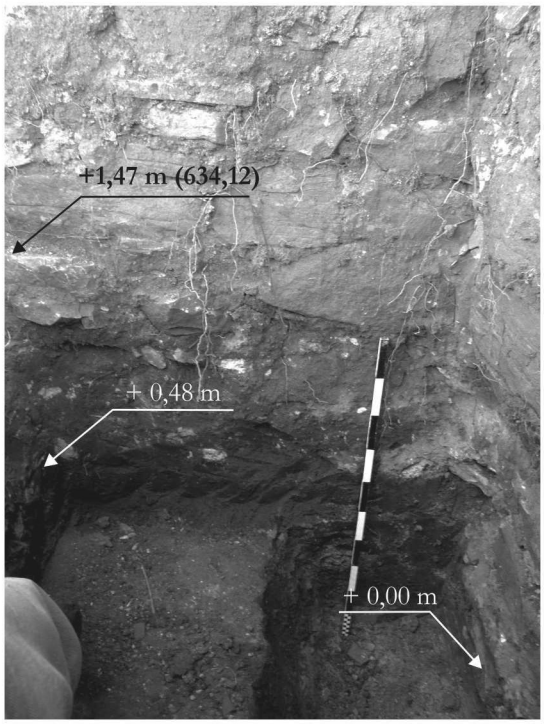

1.

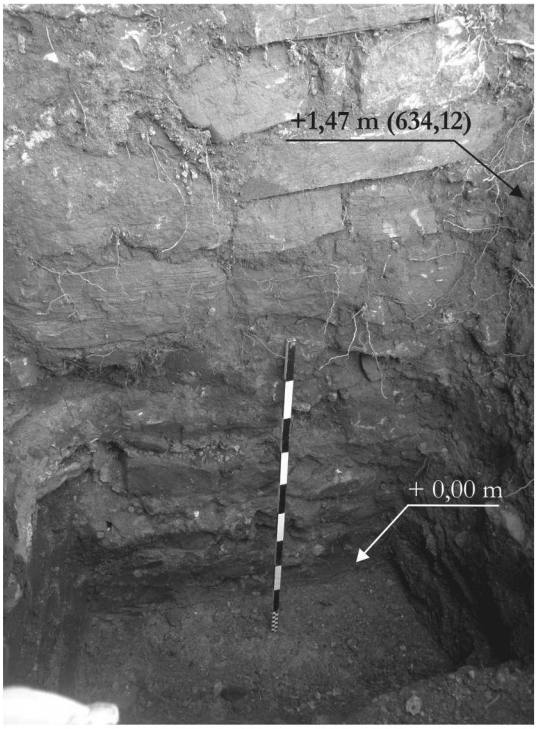

2.

3.

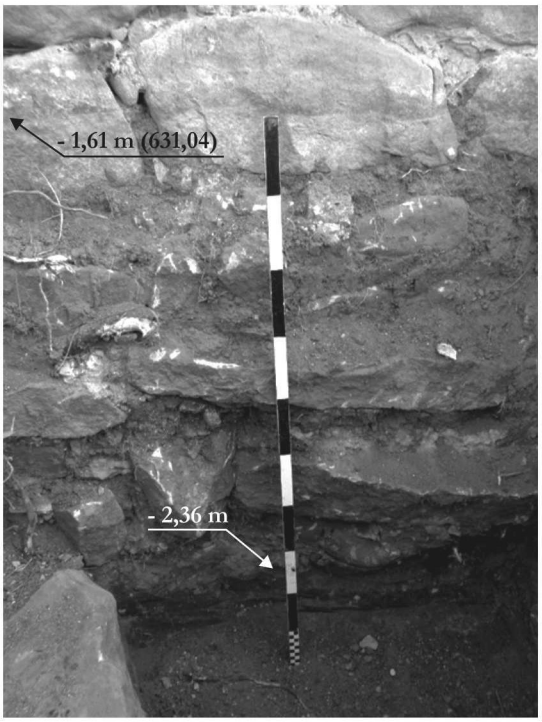

4.

18. tábla 1. A várfal alapja a 10. felületben; 2. A torony alapja a 10. felületben; 3. A várfal és a torony alapja a 11. felületben; 4. A várfal alapja a 12. felületben

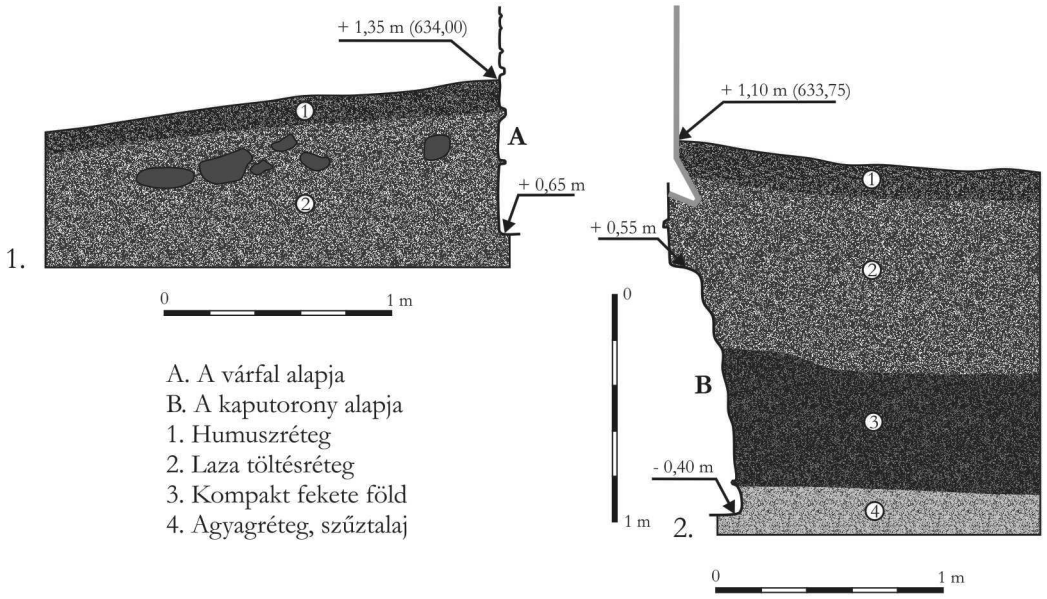

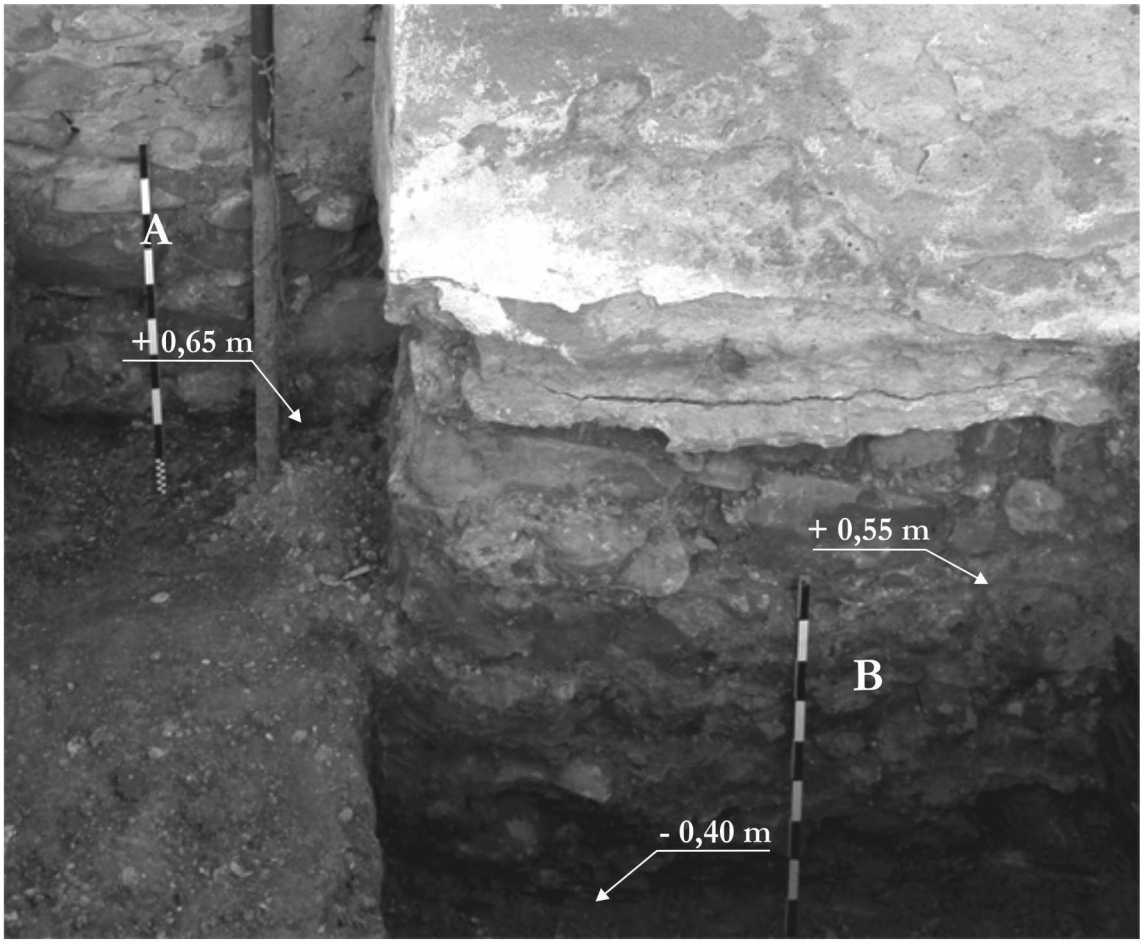

3.

19. tábla A 13. felület. 1. Az északi oldal metszetrajza; 2. A déli oldal metszetrajza; 3. A várfal és a harangtorony alapja

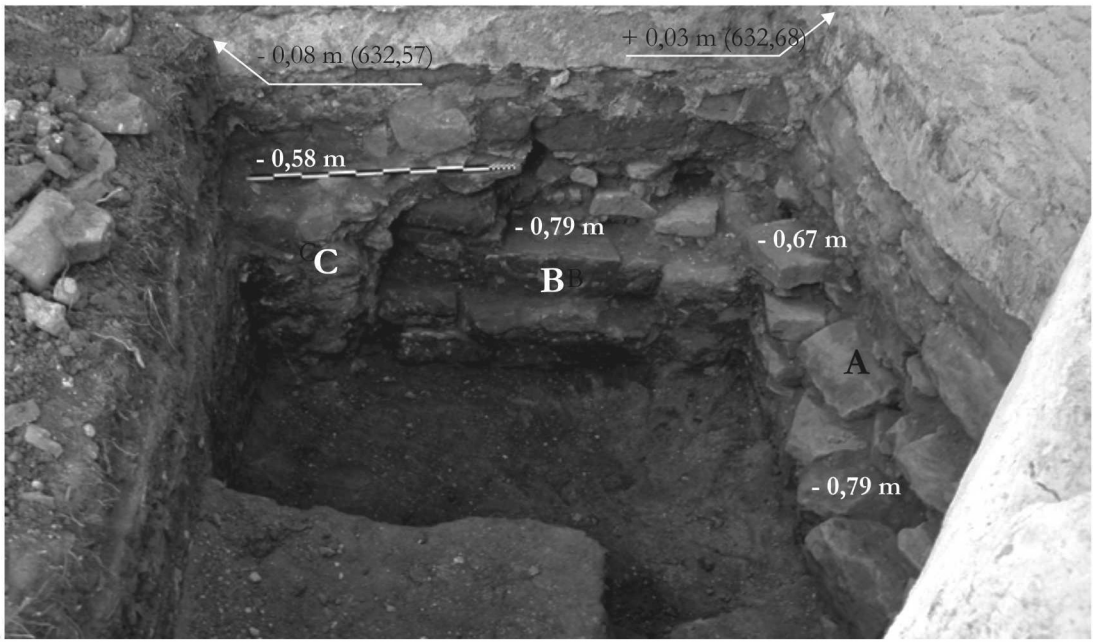

1.

2.

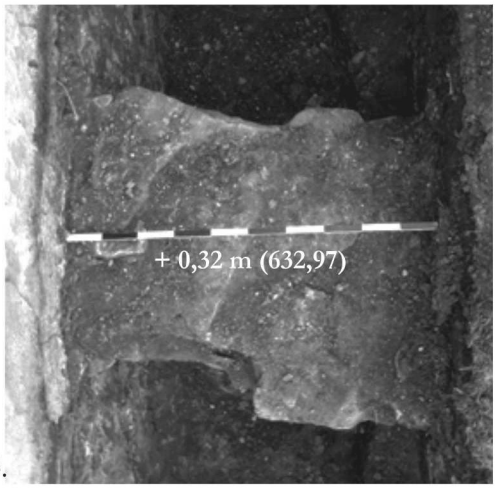

3.

4.

20. tábla 1. Alapok a 14. felületben (1. Templomhajó, 2. Támpillér, 3. Portikusz); 2. A 2. periódus szentélyének maradványai a 15. felületben; 3. A csonttár fala a 16. felületben; 4. A csonttár és a sekrestye falának viszonya

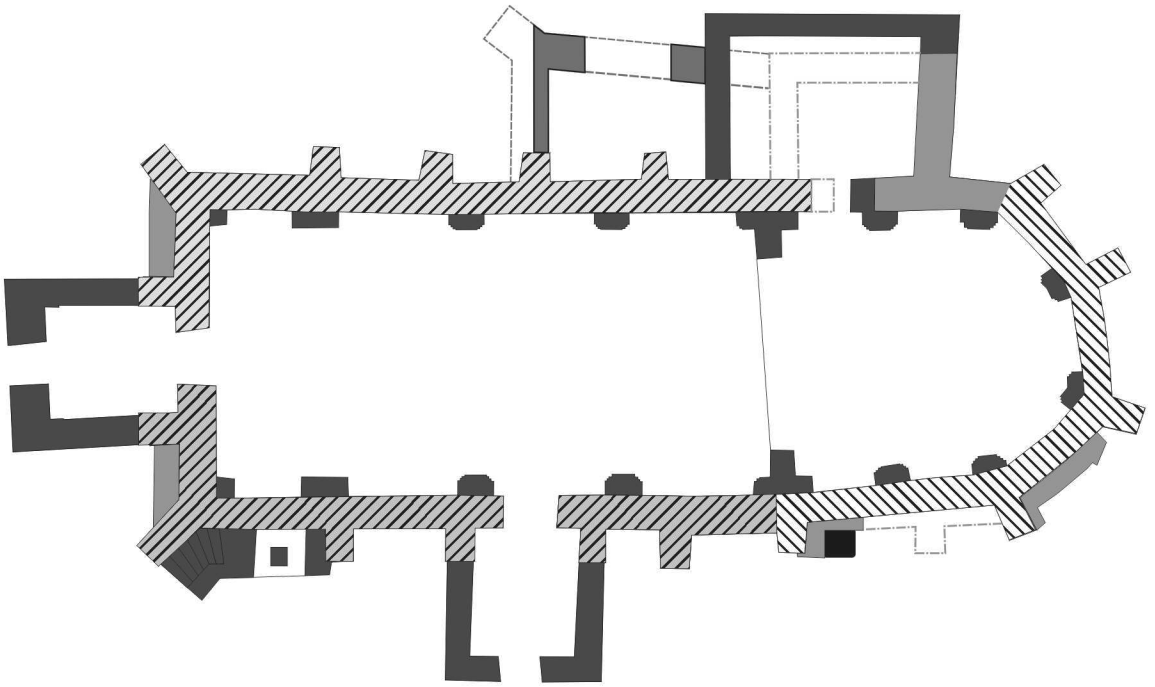

1. 1. periódus. 13–14. század
2. 2. periódus. 15. század (?)
3. 3. periódus. 16. század első fele
4. 4. periódus. 16. század közepe (?)
5. 5. periódus. 17. század
6. 6. periódus. Barokk stílusú átépítés (1776–1777)

21. tábla A templom építési periódusainak összesített rajza